

JEZUS DE BESTE UITLEGGER
VAN HET OUDE VERBOND

PHILOLOGISCH-THEOLOGISCH PROEFSCHRIFT

DOOR

Dr. PH. S. VAN RONKEL

BEWERKT EN TOEGELICHT DOOR DICK DE VOS

UITGEVERJ KOK – KAMPEN - 2007

STICHTING DE GIHONBRON
MIDDELBURG
2021

PHILOLOGISCH-THEOLOGISCH PROEFSCHRIFT

Inhoudend

**DE LEER VAN JEZUS CHRISTUS OVER DE BOEKEN VAN HET OUDE
VERBOND,**

VOORZOVER DAT OPGEMAAKT KAN WORDEN UIT ZIJN PREDICATIES

DIE BIJ DE EVANGELISTEN WORDEN AANGETROFFEN,

**dat,
ZO DE ALLERHOOGSTE GOD TOESTEMT,**

op gezag van de rector magnificus

**GEORGIO GUILIELMO VREEDE,
doctor in het Romeins en hedendaags recht en gewoon hoogleraar,**

**en zeker wel
MET TOESTEMMING VAN DE DOORLUCHTIGE ACADEMISCHE SENAAT
En**

**VOLGENS BESLUIT VAN DE HOOGGERWAARDE THEOLOGISCHE
FACULTEIT
TER VERKRIJGING VAN DE GRAAD VAN DOCTOR
en de hoogste eer en privileges in de theologie,**

PHILIPPUS SAMUEL VAN RONKEL,

geboren te Groningen,

**AAN DE ACADEMIE VAN UTRECHT
zal voorleggen.**

op 25 april, 1860, om 1 uur.

**UTRECHT,
Kemink en Zoon.
1860.**

**AAN DE ZEERGELEERDE, ZEER KUNDIGE,
ALLERVOORTREFFELIJKSTE**

ISAAC DA COSTA

**doctor beide in de theoretische filosofie en klassieke letteren en in de rechten,
geridderd in de
orde van de Nederlandse leeuw,
DOOR LIEFDE EN WELWILLENDHEID MIJN VADER;**

en zeker wel

**AAN DE, ZEERGELEERDE EN ZEEREERWAARDE
FREDERIK CONSTANS VAN DEN HAM**

doctor in de heilige godgeleerdheid, voorganger te Utrecht,

**ZEERGEEERD DOCTOR, HOOGGESCHATTE BEGUNSTIGER MET
LIEFDE EN TROUW,**

**schenkt, wijdt, draagt de schrijver op
dit proefschrift
als onbetekenend aandenken van dankbaarheid.**

Niet alleen beveelt het hart om een weinig vooraf te zeggen, in dankbare herinnering aan het vele goede dat onverdiend is ontvangen, maar ook spoort de beweegreden van het geschreven onderzoek daartoe aan, weinig beantwoordend aan zovele en zo goede dingen. Want ik weet heel goed,

dat dit jeugdig specimen niet slechts de zeer nauwe grenzen van het werk heeft overschreden, maar dat het een zwakke poging van een zelfs niet eens allernaamzaamste beginner is. Ik beken oprecht, dat ik werkelijk niet iemand ben, die waardig is de hoogste eer in de theologie te behalen. Op deze plaats beken ik openlijk wat ik reeds lang in mijn diepste gedachten overpeinsd heb, wat ik nooit heb verborgen voor vele vrienden (getuigt, jullie die dit lezen), van welke waarheid bovendien iedere volgende dag mij een zekerder bewijs heeft gegeven. En nooit was mijn onderzoek er op gericht om deze eer te behalen, waartoe, hoezeer dit ook te wensen is op zich zelf, mijn kennis, die in zo korte tijd verworven is, niet toereikend is. Dit, wat waarlijk niet de voornaamste overweging was, werd al gauw aangegrepen als een geschikt middel waarmee ik gemakkelijker het doel dat ik mij had gesteld kon bereiken. –

De wet verordent namelijk, dat een aanstaand theoloog gedurende drie jaar verblijft in theologische scholen, voordat het hem wordt toegestaan zich aan het kerkelijk examen te onderwerpen.

Tenzij deze wet een uitzondering toeliet, kan dit examen door mij niet voor 1 mei 1861 ondergaan worden. Er lag voor mij, die brandde van verlangen om het evangelie van Jezus Christus te verkondigen, nog één weg open, die net als het doctoraat eer bracht; en toen ik dat had kon ik mij snel onderwerpen aan een volgend examen. De nood leerde mij echter de grote waarde van de tijd, die verdeeld moest worden tussen lezingen, die, ofwel door mij gehouden moesten worden in andere instituten, ofwel in mijn instituut beluisterd moesten worden en ontvangen moesten worden op scholen en uit boeken. Tien of twaalf

uur werden zo gewijd aan het dagelijks voorzien in het levensonderhoud; de uren van de dag die resteerden werden besteed aan theologische discussie en mijn eigen studie.

Bovendien werd vorig jaar mij aangeboden, dat het kerkelijk examen door de goedgunstigheid van sommigen voortijdig kon plaats vinden. Lang en breed heb ik geaarzeld, omdat ik het moeilijk had met de noodzakelijke kosten voor een doctoraalexamen en een promotie.

Eindelijk verbood zowel de grote hevigheid van mijn eigen verlangen, als de welwillende vrijgevigheid en vriendelijke wil van mijn begunstigers om nog langer weerstand te bieden.

Moge de almachtige God voor hen, die mij grotendeels steeds onbekend waren, een trouwe en goedgunstige Vergoeder van goedgunstigheid zijn en moge Hij er voor zorgen dat deze vrijgevigheid niet toegekend is aan een ondankbaar persoon. Zo kon ik de beslissing nemen, waardoor ik het kerkelijk examen eerder kon afleggen, om de hoogste eer in de theologie te behalen. Het onderwerp zelf van dit onderzoek kan niet het mijne genoemd worden, omdat ik zelf gedurende lange tijd verreweg de voorkeur aan een ander heb gegeven.

Kijk, lezer, de aanleiding van dit onderzoek is u duidelijk getoond. Moge u dit, wat echter zo zwak, zo weinig voldoende, zo allerm minst overeenstemmend is met datgene, wat door zo'n werk, hoewel het een jeugdwerk is, terecht kan worden nagestreefd, aan mij alleen toekennen, want de gehele uiteenzetting van het onderwerp is geheel en al de mijne. Sommige uitmuntende mannen hebben hun bibliotheken voor mij opengesteld om mij van boeken te voorzien, die elders of niet te vinden waren, of niet anders dan met grote moeite. Welke gelegenheid er is geweest om dit onderzoek samen te stellen heb ik hierboven laten zien, waaraan moet worden geweten, dat van het hele werk slechts zo'n klein deel is uitgegeven. Het hele werk, naar de maat van de zetter bestaande uit ongeveer twintig bladen,^a ligt gereed in de manuscriptendoos, maar is later afgerond, dan dat het op de voor mij geschikte tijd (dat is voor 1 mei 1860) zwetend, geheel gedrukt de drukpers kon verlaten. Datgene, wat openbaar door mij gezegd moest worden, dat heb ik gedaan, maar tegelijkertijd kan ik de diepgaande gevoelens van dankbaarheid niet uit volle borst uitspreken.

Dit zal waarlijk de hoogste eer en opluistering van mijn werk zijn, dat u, uitmuntende heren Is. Da Costa en Fred. Const. van den Ham! uw zwaarwichtige en aanzienlijke namen, opgenomen in de opdracht, aan dit onderzoek, de zeer onbetekenende vrucht van onbetekenendheid, hebt willen verbinden. Mocht ik toch een werk, zulke namen waardig naar voren hebben kunnen brengen, waartoe ik echter niet in staat was, niet alleen door de armoede van mijn kennis zelf en van mijn eruditie, maar vooral ook door de enorme faam van de verdienste en beroemdheid van zulke mannen. En toch heeft u mij deze eer niet willen onzeggen, en met deze gebruikelijke en wonderlijke vriendelijkheid jegens mij, die zoiets vroeg, hebt u mij een dienst bewezen. Maar reeds had ik al een grote welwillendheid van u ondervonden, aan mij verleend gedurende deze hele drie of liever vier jaar. –

Want vanaf mijn vierde jaar tot dan toe ben ik Jood geweest, maar weldra zou ik de allerheiligste doop van Christus ontvangen hebben. Voor deze tijd heb ik u als Christenen gehaat met een bijna moorddadige haat; in minder dan een jaar moeten verwezenlijken.

- a. Dit is 320 pagina's. Hierbij moet worden bedacht, dat de promotor van Van Ronkel, Prof. Dr. J.I. Doedes, op 13 april 1859 tot hoogleraar werd benoemd en op 19 juni 1859 afscheid nam van zijn gemeente Rotterdam. Van Ronkel heeft zijn onderzoek en het verwerken daarvan tot een manuscript en een dissertatie dus

maar vooral u, o mijn vader **Da Costa**, die, eens zelf Jood, uit al vele Christenen en Joden geworden bent tot de vaandeldrager tot het heil en het hemelse leven van Christus. Naarmate zij met zoeter ritme gezongen werden, naarmate zij een verhevener adem ademden, met des te pijnlijker wond troffen uw gedichten mij, (gedichten) van waarlijk de grootste Nederlandse dichter, maar een overloper van de Joden naar Christus. Uw hymnen en psalmen waren bijzonder gehaat, vervloekt, zeker degenen die onze tegenstanders, die tevergeefs worstelden, die weerspanning waren, die door een onweerstaanbare kracht op Jezus Christus vertoornd waren, en die uw Christus aanvielen. Toen echter de hevige afkeer jegens Christus plaats had gemaakt voor een groeiende vreugde in Christus en werd veranderd in een grotere liefde **b**; (toen) hebt u mij niet afgewezen, die u in het openbaar heeft aangevallen, die geprobeerd heeft u met smaad uit de weg te ruimen; u heeft mij niet teruggewezen, maar met verheugd gemoed, met blij gelaat heeft u mij ontvangen, samen met mij pratend over de genade van God heeft u mij onderwezen in Christus, heeft u mij de koninklijke weg naar de hemel laten zien, en heeft u over Hem, die de Weg is en het Leven en de Waarheid, gepredikt. Ach! U wilde voor mij het verlies van de vader compenseren met afschuw van godsdienst en u hebt wegens mij op u genomen het lot van mijn lieflijke moeder. Wat kan ik nog meer zeggen? Heb ik u toch niet zelf, staande bij de lezenaar van mijn - zeer dierbare begunstiger, u God horen prijzen en eren, terwijl u echter alle lofprijzingen en blijken van dankbaarheid verre van u afschuivend, die (zoals u beminlijk gezegd hebt, vriendelijk en aangenaam lachend gedurende de hevigste lichaamsspijnen) bij niemand anders horen dan bij God alleen. Accepteer daarom, als ware u mijn vader, mijn, als ware ik uw zoon, dienstwillige affectie en godsdienstige eerbied; zoals ik waarlijk uw vaderlijke zegenende handen, zich over mijn hoofd uitbreidend, heb ontvangen. Deze eerste vruchten bied ik u aan, schenk ik, wijd ik, draag ik u op onder toevoeging van vurige gebeden. Moge God u zegenen, u beschermen, en u welwillend en welgezind begunstigen.

b. In het Latijn is dit een anakolouth.

Moge Hij, de Almachtige, u verheffen, en moge Hij er voor zorgen dat u gezond blijft en dat uw zeer liefhebbende echtgenote, uw edele zoon en lieve dochter behouden blijven; moge Hij u maken tot een man met trouwe vrienden, met het Vaderland en de Kerk, van wie u blijft de blijde hoop en grote troost. En moge de toekomstige generatie u dankbaar eren, u bent onze meerdere, en verhevener door mijn lofprijzingen.

Da Costa heeft mij zeker niet minder een dienst bewezen, toen hij mij naar u verwees voor onderwijs, **Dr. Van den Ham!** Want welke trouwere leidsman in de godsdienst had ik kunnen krijgen, welke grotere begunstiger in mijn studie, welke vriendelijker leermeester te midden velen, welke betere vriend te midden allen? Vanaf het eerste moment dat u mij hebt leren kennen hebt u mij uw niet aflatende welwillendheid, als van een liefhebbende vader, en de ongeruste zorg van een goede herder gegeven. U hebt mij met uw uitstekende leer onderwezen in de ware verering van Christus; u hebt mij gesteund, onwetend en betreurenswaardig als ik was; toen ik twijfelde en aarzelde heeft u mij gesterkt. U heeft mij geleerd mijn heil bij God te zoeken, weg van de zeer onvermoeibare vijandigheden van de mensen, van het luide geschreeuw van de dreigers, van de scherpe kwaadsprekende tongen van velen, en zeer dikwijls van de ongerechtvaardigde haat van allen. U was geen leermeester met een lage en verachtelijke geest, maar een aangenaam aanmoediger, een blijde verzachter van het opperste verdriet, met een trouw hart en een gevoelige inborst. - Tenslotte heb ik uit uw handen het water

van de zeer heilige en heilbrengende Doop in Christus op mijn voorhoofd ontvangen! - En later bent u niet opgehouden met mij lief te hebben, mij te onderwijzen, te onderleggen, wegwijs te maken in al het goede, en als ik daar niet van doordrenkt ben, is het mijn schuld, niet de uwe. U ging voort met mij lief te hebben, hetgeen ik opmaak uit uw gehele, voortdurend vriendelijke houding van uw kant; van mijn kant echter bid ik u vurig dat dit geschiedt van de kant van de Almachtige God.

Moge Hij u behoeden, (u) leidsman en trouwe herder van velen, discipel en integere dienaar van Christus, van Wiens Kerk u de vaste steunpilaar bent, (en moge Hij behoeden) de eer en zoete heerlijkheden van uw kudde, en de waardige roem en gewenste kroon en oude huisvader; en moge u voor mij voor eeuwig een welwillend begunstiger en gedachtig vriend zijn.

Moge het mij geoorloofd zijn, zeer geëerde **Doedes!** hooggeschatte promotor! mij tot u te richten. Vol dankbaarheid overdenk ik, hoevele en hoe grote voorbeelden van uw menselijkheid en verfijnde welwillendheid ik van u heb mogen genieten tijdens het schrijven van mijn dissertatie. Aan u ben ik het onderwerp van dit onderzoek verschuldigd, bovendien uw waardevolle opmerkingen bij het uitwerken ervan, en nog veel meer andere zaken, waar ik hier niet op kan ingaan, verboden door uw extreme bescheidenheid. Noch in het voor mij verkrijgen van de noodzakelijke boeken noch in enig ander geval heeft u mij uw aanwezige en prompte hulp ontzegd; en hoewel u bijna altijd als het ware bedolven was onder werkzaamheden van een nieuw en ook aanzienlijk ambt, was u bijna nooit bezet voor mij wanneer ik naar u toekwam. Moge God er voor zorgen dat u behouden blijft in dit eervolle ambt, en dat u tot eer bent van dit ambt, en tot heil van deze Academie en de hele Kerk.

Moge u voor uzelf bewaren de voortdurende en onwankelbare genegenheid, welke voor veel ontzag hebbend en tot veel in staat, u in zeer korte tijd voor u gewonnen hebt, van alle studenten.

Altijd zal ik mij het aangename onderwijs herinneren dat ik van u genoten heb, geëerde **Bouwman!** Hoezeer heeft die vloed van woorden, en verfijnde humor, glans van goede stijl en kern van overtuiging de aandacht van uw leerling vastgehouden en aan uw lippen laten hangen. Nooit heeft u ons, uw leerlingen, de veelzijdige vruchten van uw werk willen onthouden, altijd heeft u tijd voor ons gemaakt, en niet (heeft u ons willen onthouden) de schatkamer van uw enorme eruditie, noch de juwelen van uw ontwikkelde geest.

En moge God u, die met een stok loopt, lang behouden en moge Hij u geven de krans en het gezag der ouderdom, verbonden met mannelijk elan, (u) een oude man, die de vreemdelingen met pregnant woordgebruik, noemen "een oudere Utrechtenaar." –

Maar ik weet dat ik in de eerste plaats aan u verplicht ben, geëerde **Vinke!**, die mij altijd zo vriendelijk ontvangen heeft, mij zeer dikwijls met uw hulp heeft bijgestaan, en uit eigen beweging in welke moeilijke situatie dan ook mijn helper en begunstiger bent geweest. U koppelt een zo wonderlijke vriendelijkheid aan een verbazingwekkende eruditie, (vriendelijkheid) gepaard gaande met een zeldzame wellevendheid jegens uw studenten, zodat u door hen allen bemind wordt, en door niemand gevreesd.

Moge uw eer voor eeuwig zijn, omdat u de liefde en eerbied van allen zowel hebt willen als kunnen oproepen. Moge God uw gebeden verhoren, eerwaarde heer; moge Hij u troosten over het heengaan van uw vrouw door een stevige binding met Christus. - Ook aan u, geëerde Ter Haar!, moeten gelijkelijk mijn hoogste bewijzen van dankbaarheid aangeboden worden voor het degelijke onderwijs en de welwillende zorg, aan mij

besteed. Terwijl u onlangs zeer veel verdriet heeft gehad, maar tegelijkertijd zeer grote eerbewijzen; wij allen waren droevig met u, treurden, schreeuwden van blijdschap, de studenten die u vereren en met u meeleven. Moge de Almachtige God alle smarten van u afwenden, moge Hij het verdriet dat u al geleden heeft verzachten, maar moge Hij u de verschuldigde eer betonen, vergroten en dagelijks versterken. –

En ik kan u, geëerde **Millies!**, in mijn dankzegging niet overslaan, wiens voortreffelijke colleges en gastvrij huis ik bijna nooit verlaten heb, tenzij toegerust met wijze raadgevingen, zeker rijker door deze of die waardiger kennis, maar altijd welwillend en vriendelijk ontvangen. –

Hetgeen met name aangaande u geldt, Doctor en door velen geachte heer **Barger!** wiens vrome en wetenschappelijk onderwijs ik elke week met zovele anderen met grote vreugde heb genoten. Ik betuig u mijn allergrootste dankbaarheid, die minder is dan ik verschuldigd ben voor het vele goede dat ik van u gehoord heb en dat door u is medegedeeld. Moge God u steunen en uw krachten doen toenemen, zodat u met te zijn, wat u altijd geweest bent, namelijk van het grootste nut zowel voor de Kerk van Christus als voor uw vrienden en al die studenten die uit hoofde van hun studie dagelijks naar u toekomen om u te raadplegen. –

Na de voortreffelijke heren Da Costa en Van den Ham past u, zeergeleerde **Kemink!** zeker een zeer groot deel van mijn dank. Ik twijfel er niet aan dat ik van de zeergeleerde omgang met u of zeker de omgang met zeergeleerde mannen erg veel-geleerd heb. Zonder enige twijfel ben ik veel aan u verschuldigd, én door uw gemoedelijke gesprekken én geestige conversatie, maar nog meer door het voortreffelijk voorbeeld van uw integriteit. Moge God u sparen te midden van de uwen en moge de dankbare affectie van zowel uw zeer liefvallige dochter als van uw zoon jegens hun jonge vader opwegen tegen de van deze aarde verdwenen liefde van uw zeer beminde echtgenote. Geniet nog lang van de omgang met uw moeder, welke zeer waardige vrouw een toevlucht is bij zovele ongelukkige gebeurtenissen, en een grote steun in ellendige tijden. –

Wees mij en de mijnen gedachtig; wat ik van u, wat ik van allen, die mij lief hebben gehad en hun weldaden hebben betoond, uit het diepst van mijn hart vraag en smeeik.

Ik heb geschreven, Utrecht A.D. 8 april 1860

De filologische aard van het onderzoek; daarbij de geschiedenis van het onderwerp, waardoor de basis van het onderzoek uitgebreider uitgelegd wordt, wordt verdedigd en (waardoor) de geschikte rijd om het op te schrijven duidelijk is.

§ 1

Aard van het onderzoek en het opschrijven daarvan

Een ieder kan zien dat veel, wat uit de Geschriften van het Oude Verbond door de Schrijvers van het Nieuwe Verbond vermeld wordt, verklaard is, hier duidelijk overeenkomend met de originele tekst, daar er hemelsbreed van afwijkend, elders meer of minder van de oorspronkelijke bron verwijderd. Met betrekking tot de oorsprong, het verschil, het gebruik, de betekenis van hun uitspraken moet het voorts van het grootste belang geacht worden de hele aard in het algemeen diepgaander te onderzoeken; deels vanwege het unieke systeem, dat afwijkt van de citaten van de zogeheten seculieren; deels ook vanwege de zeer grote waarde die aan de geschriften van elk Verbond wordt toegekend; vooral echter omdat uit zo'n onderzoek opgemaakt kan worden, wat de Schrijvers van het Nieuwe Verbond dachten over de Geschriften van het Oude Verbond. Nadat dit gedaan is en de gedachten zelf, die door de Schrijvers van het Nieuwe Verbond duidelijk naar voren zijn gebracht over het Oude Verbond, uitgesproken zijn, zou bepaald kunnen worden, welke de leer van Jezus en de Apostelen over de geschriften van het Oude Verbond was. Het hier verzamelen van alle plaatsen echter, en dat zijn er zeer veel, die vanuit het Oude naar het Nieuwe Verbond zijn overgebracht, en hen beurtelings vergelijken, is een taak die zo groot is, dat zij de grenzen van de dissertatie, die door mij geschreven moet worden en van de krachten, als die er zijn, van mijn verstand in niet geringe mate overschrijdt.

Hoewel ik verhinderd word door een te grote omvang van zaken, in het vertellen, wat de afzonderlijke Schrijvers van het Nieuwe Verbond dachten over de geschriften van het Oude Verbond, moge het toch geoorloofd zijn de leer van hun aller Meester over de Heilige Boeken te vertellen, in zoverre als dit bereikt kan worden zowel uit Zijn duidelijke uitlatingen over de Heilige Boeken, als ook uit de uitspraken uit het Oude Verbond die door Hem vermeld worden, die in grote getale in Zijn predicaties verweven zijn. En zo hebben wij getracht uit deze predicaties van Jezus, bewaard door de Evangelisten, te verklaren: ***Wat Jezus dacht over de geschriften van het Oude Verbond, of welke leer Jezus had over de geschriften van het Oude Verbond.***

Om in dit onderzoek een goede volgorde in acht te nemen en met omzichtigheid te werk te gaan, ben ik uitgegaan van de volgende stelling, of zo u wilt van dit axioma:

Jezus heeft in Zijn predicaties zeer dikwijls gebruikgemaakt van de heilige geschriften van het Oude Verbond.

Daarom hebben wij ons de volgende vragen gesteld:

Waarvandaan, in welke vorm, met welk doel, en tenslotte op welke wijze heeft Jezus de geschriften van het Oude Verbond gebruikt?

Wij hebben geprobeerd op deze vragen antwoord te geven door als volgt te handelen:

1. waarvandaan de uitlatingen van Jezus over de geschriften en de tekst komen en ook over het citeren van vormen en formules;
2. over het gebruik dat Jezus van de Heilige Boeken gemaakt heeft;
3. over Jezus als Uitlegger van de Heilige Boeken; terwijl wij tenslotte uit de gesprekken van Jezus de leer over de Heilige Boeken tevoorschijn hebben

gehaald.

En al deze problemen kunnen echter op geen andere wijze overwonnen worden en zijn daarom niet anders te overwinnen, dan de hermeneutische wetten toe te passen op alle plaatsen die door Jezus uit de Heilige Boeken gehaald zijn. Met de grootste zorg moeten de plaatsen eerst met de voornaamste tekst zelf, waaruit zij geput zijn, worden vergeleken, vervolgens veranderd worden, tenzij zij duidelijk aanwijzingen van een andere vertaling laten zien. Als dit duidelijk is, moet bekeken worden, of toch niet die vertaling, die vervolgens tevoorschijn kwam, duidelijk met de originele tekst overeenkomt; en dit wat betreft de hele inhoud van de plaats, wanneer er in dit citaat ergens op aangedrongen wordt; met betrekking tot de accenten en accentjes zelf, als die in een aangehaalde plaats aanwezig zijn, er uit ijver op deze wijze er in gebracht of aan toegevoegd, zodat juist daardoor, zij alle aandacht van de toehoorder of lezer voor zich opeisen.

Dit onderzoek is *zuiver filologisch*, hoewel de vruchten ervan - moge ik daarvan andere vruchten kunnen plukken en voortbrengen - nuttig zijn voor de Dogmatische Theologie. Omdat echter, hoewel de boom niet zichtbaar is vanwege de overvloed aan vruchten, de Dogmaticus zeer dikwijls wordt onderworpen aan wetten en als een zeker deel daarvan beschouwd wordt; hier zeg ik waarlijk openlijk, dat ik mij door geen enkele boei, behalve van de grammatica en geschiedenis, gebonden in dit uitte werken onderzoek bevind, en dat ik mij geheel door de filologie heb laten leiden.

Dit zeggende kijk ik naar de woorden van Fritsche de theoloog uit Halle, (woorden) die veel beter dan de mijne dit kunnen, mijn mening over dit onderwerp weergeven. "Het behoort dat een uitlegger waarlijk niet veel oordeelt, niet alleen over de woorden van de heilige schrijvers, maar ook over de door dezen aan het licht gebrachte zaken.

'De woorden van Chr. Fr. Fritsche, in het vierde commentaar op de anamartèsia (zondeloosheid) van Jezus Christus, in Academische Werkjes, uitgegeven te Leipzig in 1838 door Chr.Fr. Fritsche en twee van zijn zoons, p. 120. - Over het begrip Gewijde Filologie zie G.B. Winer, Grammatik des N.T. Sprachidioms Ed. 6, Leipzig 1855, p.2, en de daar vermelde schrijvers. - De woorden van E. Renan lijken mij zeer waar te zijn: "or une histoire attentive de l'esprit humain depuis le XVe siècle démontrerais, ce me semble, que les plus importantes revolutions de la pensée moderne ont été amenées directement ou indirectement par des conquêtes philologiques. La renaissance et la réforme sont nées à la suite d'une revolution en philologie." Rev.d.d.M. Janv. 1860, p. 380.

Maar al ditgene is het terrein van de *Grammaticus of de Filoloog*, zoals ze tegenwoordig zeggen - wiens taak waarlijk duidelijker is dan toeschijnt aan hen, die denken dat de grammatici het schors van de woorden breken, en die roepen dat de kern der dingen door de Theologische uitleggers (want zo worden ze genoemd) weldadig voor de mensen naar voren gebracht worden. Natuurlijk leggen degenen, die zich de *grammaticale of filologische* uitleggers van de heilige boeken noemen, zich er op toe te bewerkstelligen, dat de lezers direct hetzelfde voelen, wat de heilige schrijvers dachten, hetgeen niet kan gebeuren, tenzij wanneer de meningen van de heilige schrijvers nauwkeurig uiteengezet worden, ze noemen echter hun methode van uitleggen filologisch of grammaticaal, in navolging van het bekende spreekwoord: "de metonymie ontstaat door het betere."

Ik zie goed in dat mijn onderzoek, dat juist uitgewerkt moet worden, gebukt gaat onder overigens vele en veelsoortige moeilijkheden, welke ik echter niet oordeel van dien aard

te zijn, dat ik mij daardoor makkelijk laat afschrikken van mijn opgestelde plan. Waarlijk de belemmeringen zijn groot, die kunnen ontstaan uit vraagjes, zoals daar zijn: bevatten de Evangelieën in feite niet of *de woorden van Jezus zelf* of de woorden zelf van Jezus. Het eerste kan gevraagd worden door hem die beweert de leer van Jezus te willen overleveren, het tweede door hem die beweert de door Jezus geciteerde woorden te willen overleveren.

Verder kan worden tegengeworpen, dat Jezus het Aramees gebruikt heeft, een taal die in zijn tijd in Palestina zeer gebruikelijk was. Maar dit, wat ik al in de titel van mijn onderzoek heb aangeduid, dat wordt hier nauwkeuriger gezegd: dat ik natuurlijk de leer (over de Heilige Boeken) van die Jezus aan het licht wil brengen, wiens beeld de Evangelisten duidelijk aan ons tonen, en dat (beeld) in de Evangelieën.

Verder meen ik dat het niet genoeg is, dat ik het al als waar kan aannemen: dat Jezus altijd alleen in het Aramees of Syro-chaldeeus met het volk gesproken heeft, als Hij door het volk begrepen wilde worden. De methode van het juist schrijven van de dissertatie verbiedt dat hier over deze minder zwaarwegende kwestie nogal uitgebreid gehandeld wordt. Laat de man het zeggen, die, in de verdediging van het gebruik van de Griekse taal in Jezus' tijd, niemand zal beschuldigen van misschien te geringe scherpste, Ernesti. 'Als wij bedenken, zegt hij, dat de Griekse taal in die tijd tussen Joden zeer gebruikelijk was, en zo verder; het zal gemakkelijk duidelijk zijn, dat de gemeenschappelijke taal noch zuiver Hebreeus of Syro-chaldeeus, noch zuiver Grieks kan zijn, niet met name onder het gewone volk, wanneer wij weten dat het zich niet de hele tijd zeer toelagde op zuiverheid van taal'².

2. Vergelijk Ernesti, Comment. de usu vitae communis rlq (Commentaar over het openbare leven enz.), in Syllogisme volgens Muntinghe, p. 12. Wie echter begeert hierover meer te weten, moet gaan naar de weldra te citeren boeken, waarop ik een beroep doe om mijn mening over het feit dat het Grieks in Jezus' tijd in Palestina zeer vaak gebruikt werd te bevestigen. Joh. Olearius, diss. de Stylo N.T. (Verhandeling over de stijl van het Nieuwe Testament) Aph. I. § 3. p. 58 (Syntaxis van Rhenferdus); -

Joh. Lightfoot. Hor. Hebr. (Uren Hebreeus), bij Mattheus, p. 191 en 192; -

H.E.G. Paulus, de Judaeis Palaestinensibus Jesu et Apostolorum tempore non Aramaica dialecto sed Graeca quoque locutis (Over de Joden en Palestijnen, die ten tijde van Jezus niet het Arameese dialect maar ook Grieks gesproken hebben), Jena 1803 (welk boek ik niet met mij kan vergelijken); -

Hug, Einl.II. 27-49. Vierde Editie (die ik gebruik); -

Schleiermacher, Hermen. p. 61, 62; - Winer, Realwörterb. II. 502; - Credner, Beitrage z. Einl. rlq., Halle 1838, p. 374 sqq. I. 14; -

Chr. E. Luthardt, das Johann. Evang., Norimb. 1852, I. p. 55; - Hilgenfeld, die Evangg. nach ihrer Entst., Leipzig 1854, p. 116-119, waar mijns inziens terecht wordt bestreden dat Mattheus zijn evangelie in het Grieks geschreven heeft; er wordt echter daarom ten onrechte geconcludeerd, dat hij een Hellenist was; -

H.E.F. Guericke, Geschichte van het Nieuwe Testament of Nieuw-Testamentische Inleiding, naar 't Hoogd. Utrecht 1857. I. p. 67-71; -

J.M. lost, Geschichte des Judenthums und seiner Sekten, Leipzig 1857-59. I. p. 39 in een noot, p. 109-127; 177-178, waar sprake is van Methurgeman, vertaler; II. op verschillende plaatsen.

Waarlijk, het staat vast dat in Jezus' tijd het Grieks wijd en zijd verbreid was; en dat deze taal ook in Palestina niet onbekend was staat evenzo vast. Wat verhindert ons nu te

zeggen, dat Jezus met de schare (tois ochlois), waaronder zich Hellenisten en buitenlanders bevonden, Grieks gesproken heeft? De analogie van de geschiedenis van de mindere volken, die door meerderen onderworpen zijn en zich met hen vermengd hebben; van gebieden, waar twee talen tezamen gebezigd werden, de één van de meerdere en overheersende; de andere van het mindere en onderworpen volk; een gezonde redenering, die leert, dat men van twee even bekende talen de verfijndere en rijkere voor zijn gebruik uitkiest, tot het geschikt overbrengen van een nieuwe en geestelijke leer; bovendien een opmerkelijk historicus van de tijden van Jezus en van zijn tijdgenoten, - al deze gegevens overtuigen voldoende, om te geloven, dat Jezus met het volk Grieks gesproken heeft.

§ 2. Inleiding tot het historisch onderwerp

Enkele uitspraken over het wederzijdse nauwe verband tussen het Oude en het Nieuwe Verbond

Velen hebben gehandeld over meningen en feiten, die uit de geschriften van het Oude Verbond naar het Nieuwe Verbond overgebracht zijn, zeer dikwijls in exegetische en dogmatische boeken, waarvan de auteurs hun mening terloops naar voren gebracht hebben in het onderwerp over het nauwe verband tussen het Oude Verbond en het Nieuwe Verbond. Geleerden blijken incidenteel getracht te hebben deze citaten met opzet te doorvorsen en te verklaren. Waarlijk zeer zelden hebben zij het op zich genomen om de citaten zelf van Jezus uit het Oude Verbond te onderzoeken. En dat is niet verwonderlijk. Aan het begin van deze eeuw is men eindelijk begonnen de leer van de afzonderlijke Apostelen afzonderlijk te verklaren; tot aan deze tijd placht men zowel de leer van Jezus als van de Apostelen en de afzonderlijke uitspraken, op dezelfde manier en in dezelfde volgorde over te leveren. Niet anders werd gehandeld over de citaten van Jezus en de Apostelen uit het Oude Verbond. En toch kunnen daarom de vroegeren, die de citaten in het algemeen onderzochten, niet verwaarloosd worden in onze te schrijven geschiedenis aangaande het afzonderlijke en tamelijk nauwkeurig omschreven onderwerp. Uit de door hen toegepaste methode is de onze ontstaan. Het is niet geoorloofd voor hen, die waarlijk over ons onderwerp niet ijverig gehandeld hebben, in de geschiedenis ervan een plaats open te stellen; en toch moet aan hen niet zwijgend voorbijgegaan worden, omdat zij op hun beurt op het onderwerp zelf een grote doelmatigheid hebben betracht, en deze dikwijls gunstig. Daarom, voordat wij de geschiedenis van het onderzoek zullen vertellen, zullen ter inleiding daartoe enige voortreffelijke uitspraken van hen volgen, (uitspraken) die gepubliceerd zijn over het wederzijdse nauwe verband tussen het Oude Verbond en het Nieuwe Verbond.

Moge weinige en spaarzame bloemen hier volstaan, zonder volgorde geplukt. Een hoe grote kracht zou zijn eigen mening en van iemand anders op de leer kunnen uitoefenen, op welke manier zou tegelijk een mening van de één uit de ander kunnen voortvloeien, opdat niemand, waar dit aangeduid wordt, van mij een relaas eist.

In zo'n zaak moet door ons met Messner, in navolging van Neander, onderzocht worden, of niet en op welke manier de verschillende methode van de schrijvers van het Nieuwe Verbond in het overbrengen van het Evangelie van Jezus haar oorsprong te danken heeft aan hun verschillende meningen over de relatie van Jezus tot het Oude Verbond³. Deze uitspraak van Johannes moest niet weggelaten worden: "De wet is door Mozes gegeven, de genade en de waarheid zijn door Jezus Christus geworden";^a deze uitspraak van Paulus moest volgehouden worden: "De wet is onze tuchtmeester geweest tot Christus, opdat wij uit het geloof zouden gerechtvaardigd worden; maar als het geloof gekomen is, zo zijn wij niet meer onder de tuchtmeester"^b; of deze: "Christus is het einde der wet tot rechtvaardigheid een ieder die gelooft."^c

3. Verg. H. Messner, de Leer der Apostelen (naar het Hoogd.), Tiel, 1858, p. 37 en op verschillende plaatsen.
 - a. Joh. 1: 17.
 - b. Gal. 3: 24, 25.
 - c. Rom.10: 4.

Aan de dialoog van Justinus Martyr met Tryphon kan door mij op geen enkele wijze voorbijgegaan worden; de uitspraak van Irenaeus moet verklaard worden: "Er is geen

enkele goddelijke spraak tenzij van één God, waarmee de profeten, waarmee de Apostelen, waarmee Christus zelf sprak."

Er moest door ons gehandeld worden over de methode van de Alexandrijnse School van het juist verbinden van het Oude en het Nieuwe Verbond; over de Anthiocheense School, wier voorsprekers, de beide Theodori (welke functie vóór hen bekleed werd door Irenaeus en Tertullianus), zowel het Nieuwe als het Oude Verbond gelijkelijk noemden "stemmen van God" en elk van beide Verbonden hielden voor het werk van God, maar bovendien brachten zij het volgende onderscheid aan: dat God in het Oude Verbond Jezus Christus heeft aangeduid, opdat daardoor het hele Nieuwe Verbond omvat werd. Toen moest deze uitspraak van Ambrosius in herinnering geroepen worden: "het Oude in beeld, het Nieuwe in waarheid"; en de zeer opmerkenswaardige uitspraak van zijn leerling Augustinus: "Het Nieuwe schuilt in het Oude, het Oude ligt open in het Nieuwe." Er moest door ons onderzocht worden, wat de Scholastici bedoelden, toen zij stelden "Dat het nauwe verband en het verschil van beide Verbonden zijn volgens de verhouding van de Nieuwe en de Oude wet", en tegelijkertijd moest het oordeel van Thomas van Aquino over de wet van vrees en liefde verklaard worden, nadat dit voltooid was en deze onvoltooide (wet) had voltooid.

Al deze taken moesten door mij uitgevoerd worden, voordat ik gepast kon overgaan tot de voortreffelijke uitspraak van Luther: "Van de grote boeken van het Oude Verbond moet geschat worden, wat ze zijn of welke grondslag, waarop het Nieuwe Testament steunt.... En wat, vraag ik u, is het Nieuwe Testament anders, dan een openlijke prediking van de meningen en beloften van het Oude Verbond die door Christus vervuld zijn." En deze woorden ademen duidelijk de geur van die Augustiniaanse uitspraak: "Wat is het, dat gezegd wordt door het Oude Verbond tenzij een verberging van het Nieuwe? En wat is het anders, dat gezegd wordt in het Nieuwe dan een onthulling van het Oude?"

Het oordeel van Calvijn over de overeenkomst en het verschil tussen het Oude en het Nieuwe Verbond, is waarlijk niet gehuld in een beeld, maar is overdadig gesteld met duidelijke woorden in de Institutie Boek II hoofdstuk XI en XII. Het is zowel voor de lezer als voor mij moeilijk om hier een korte weergave te geven van deze aanzienlijke mannen; en hier was de uiteenzetting van de verbonds (foederaal)-, profetische en typologische theologie net zo ondankbaar en lastiger. We zouden liever uitspraken, hoe weinig ook, van zeer beroemde mannen uit vroegere tijden aandragen over de band tussen het Nieuwe en het Oude Testament.

Nadat gedurende bijna een hele eeuw gestreden was, of de Christelijke wereld de vrucht was van ijdele en verouderde voorstellingen, of van iets waarlijk nieuws, verbonden door een breekbare keten van geslepen en slimme aansluiting aan het Judaïsme, stond eindelijk Schleiermacher op, die duidelijk uitgesproken heeft "met uitsluiting van een historische band, heeft het geloof van Christus geen enkel verband met het Judaïsme, wat betreft speciale en eigen bijzonderheden." Over dit oordeel van Schleiermacher had de prijzende Kraus het volgende te zeggen: "hoewel de Christelijke Kerk dit oordeel nog niet onderschrijft, is het toch wenselijk dat zij het welwillend beschouwt en ervoor zorgt, dat het vermogen van - het Christendom om op zichzelf te staan, steeds onvolmaakt, vervolmaakt wordt, met het in aanmerking nemen van zijn afscheiding van het Judaïsme."4 De Wette, die men de voornaamste van de Exegeten noemt, had een heel ander oordeel, zeggend: "Wat Jezus zich zelf ten doel gesteld had om onder de mensen te verkondigen, verschilt op die manier van het Mozaïsme, waarop de middag verschilt

4. Verg. F. Schleiermacher's boek: d. Christi. Glaube, I. p. 122 sqq. Wiens hier

vermelde mening men kan zien als verworpen door Bialloblotzky in het hieronder aan te halen werk p. 160 -179, en door Fleck in het werk: *System der Christl. Dogmatik*, Leipzig 1846, p. 193 in een noot.

van zonsopgang, en een volmaakt idee van een onvolmaakt beeld." Deze woorden ademen precies de geest van Augustinus die overlevert (in Psalm 58, Conc. 2): "Wij wandelen niet meer naar de toorts van de profetie, maar aanschouwen het woord zelf van God als ware het een zon." Bretschneider heeft een weinig anders dan de scholastici voor zichzelf het verband tussen het Oude Verbond en het Nieuwe bepaald, want hij zegt: "De zedenwet van Mozes of van de tien geboden is dezelfde als de wet van Christus."

De uitspraak van Steudel: "Het Oude Testament lijkt op een onderliggende erfelijke openbaring, maar een zodanige openbaring, die voorbereidend is en die het toekomstig heil voorziet dat door de Messias gebracht moet worden", is gemodificeerd en met deze woorden uitgebreid door Nietzsche: "Op welke manier de voltooiing en voorbereiding onderling beurtelings samenhangen, door verschuiving en plaatsing van grenzen, natuurlijke en onnatuurlijke, op die manier hangen het Nieuwe en het Oude Testament samen." J. Ch. K. Hoffman prefereert niet de mening van deze in vergelijking met de vorige, en plukt en stelt elk van beide op zekere manier bij door te zeggen: "Jezus is het einde en het midden van de geschiedenis; het einde is het begin van Zijn phanerósis (openbaring) in het vlees." –

"Nu, gaat hij vervolgens verder, met betrekking tot de duidelijk aan te wijzen relatie, die tussen het Nieuwe en het Oude Verbond bestaat, voldoet niet meer het verband van voltooiing en voorbereiding, van verplaatsing en plaatsing van grenzen, van voorbereidende en definitieve openbaring; maar het geïnspireerde woord (van God) maakt de mens in het Oude Verbond slechts in zoverre, als verordend is opdat hij eens *huios theou* (zoon van God) zal zijn; het Nieuwe Verbond verkondigt de *huion theou* (Zoon van God) zelf. Hij is de persoon van de mens in die situatie, waarin hij door God geschapen is, wiens aard waarlijk schuldig is in een zondige toestand; hier tegenover is de persoon van de mens in een situatie door God geschapen, wiens aard zover is voortgeschreden dat hij bijna bevrijd zou kunnen worden", enzovoorts.

Veel korter zegt Hase in *Hutterus redivivus* (Hütter herleefd) "De wederzijdse uiteenzetting en verklaring van de kant van de geschiedenis heeft de wederzijdse relatie tussen het Nieuwe en het Oude Verbond teweeggebracht; daarentegen van de kant van de dogmatiek heeft

de eenheid van de openbaring van beide Verbonden deze relatie teweeggebracht, als ware het van voorspelling en vervulling."

Bovendien worden er diverse beelden met betrekking tot dit verband, waarover zeer dikwijls gesproken werd, tussen het Oude en het Nieuwe Verbond, (dit verband) dat verteld moet worden door het als het ware te benaderen. Zodanige beelden maken echter een zeer moeilijke kwestie niet veel duidelijker. Ze worden meestal gevonden in boeken, geschreven over de Dogmatiek of Theologie in het algemeen of meer in het bijzonder over het Leven van Jezus waar de schrijvers slechts tussen neus en lippen door over ons onderwerp handelen. Zulke beelden zijn er: zaad en vrucht, boom en top, spruit en plant (van Olshausen), en welke er verder nog zijn. Het is niet geoorloofd om aan het zeer mooie beeld van Tholuck voorbij te gaan: "Het Oude Testament leeft onder de gestalte van een mantel en het Nieuwe Testament zet zich in beweging onder de gestalte van de Geest."

Opdat wij ons beter naar het einde van deze paragraaf haasten, die misschien terecht al

groter is, moge het geoorloofd zijn één zogenaamde hermeneutische beschouwing toe te voegen, dewelke Billroth genoteerd heeft bij 1 Cor. 1:19 en waarvan hij hoopte dat ze met algemene stemmen geaccepteerd zou worden door alle uitleggers. "Het Oude Testament, zei hij, moet in het algemeen beschouwd worden in zijn totaliteit een type van het Nieuwe te zijn...Jezus stemde op wonderbaarlijke wijze overeen met de oorspronkelijke aard van het Mozaïsme, dat de hemel voorspelde,

(Jezus) dewelke het hernieuwde en tot de opperste top gevoerde profetisme najoeg." Terecht zegt Tholuck, "dat het terugvoeren van een zodanige hermeneutische wet, die mechanisch wordt toegepast, op de theorie van Coccejus, terwijl die (wet) echter logisch voorafgaat, bijna hetzelfde is als de methode van uitleggen van Olshausen, waardoor een dubbele betekenis van het geschrift wordt aangenomen: verhevener en lager."

Dit is echter niet anders dan bekend maken, dat de hermeneutische methode een dogmatisch fundament behoeft. Want al te weinig zijn de dogmatische principes vermengd met zuiver filologische vraagstukken. Moge het verhaal zelf van ons onderzoek dit leren. En als dit, wat gemakkelijk kan gebeuren, terecht uitgebreider bekeken wordt, moge u dit toekennen aan mijn mening over de geschiedenis, die naar behoren beschreven moet worden, van een afzonderlijk onderwerp. Zij stemmen er mee in, dat geen enkele zaak, die beschreven werd, zo losgemaakt kan worden uit de aard der inhoud, dat het met geen enkel duidelijk verband verder met hem samenhangt, waarmee ze veel meer verbonden blijft met verschillend gewicht. Zij hebben haar doelmatigheid laten zien (soms met diverse veranderingen, bijna altijd eendrachtig), niet alleen het geheel in een deel, maar ook een deel in het geheel.

Laat hij van dat onderwerp, het beschrijven van het verhaal dat iemand zich ten doel gesteld had, vragen als die iemand er is, waarvandaan het begin begonnen is. En laat hij het voortgaan ervan mettertijd volgen, dat zo voorgesteld is, dat blijkt, niet alleen welke kracht de zaak zelf ondergaan heeft door de omliggende zaken en dat het een deel is van het geheel ervan; maar ook dat dit zelfs niet gedacht kan worden er niet door beïnvloed te worden, met wederzijdse relatie, die er is tussen het geheel en een deel daarvan. En hij die van een ander van een zeer klein lichaamsdeel de fysiologie overbrengt, kan niet terugkijken naar het lichaam zelf; er moet niet gehandeld worden zoals door de geschiedschrijver, die liever de geschiedenis van een ander apart onderwerp wil overdragen.

Het is ons duidelijk dat het onderwerp van ons onderzoek zeer nauw verbonden is met een strijd, die langdurig en hevig gevoerd is tussen mensen die Puristen en Hebraïsten genoemd worden. Het filologisch onderzoek waarlijk dat er eerst was, wijkt voor het dogmatische, totdat het tenslotte teruggebracht is tot het gebied waartoe het behoort. Het is mijn opzet dit aan te tonen. Dit verhaal wordt vanzelf verdeeld in twee grote perioden, (dit verhaal) dat een tijd beslaat vanaf de Reformatie tot aan Semler, de tijd van het samenbrengen van materiaal; van Semler tot aan onze tijd, de tijd waarin het verzamelde materiaal gescheiden wordt.⁵

Vóór de Reformatie is er bijna niets gezegd over de vorm en aard van de citaten in het Nieuwe Verbond, één die wij eruit gelicht hebben is Hieronymus, wiens oordeel hier volgt. In het boek *De Optimo Genere Interpr. III* 168 zegt hij over alle vermeldingen in het Nieuwe Verbond: "Het is zeer duidelijk, dat de Apostelen en Evangelisten bij de interpretatie van de oude geschriften de betekenis gezocht hebben, geen woorden, en niet veel gaven om de volgorde en de predicaties, terwijl de kwestie voor een weldenkend mens duidelijk is."

Bij Jes. 29 merkt hij op: "(er moet opgemerkt worden) dat de Evangelisten en de Apostelen niet het woord verklaard hebben over het woord en niet het gezag van de Septuaginta-uitleggers gevolgd hebben, wier editie reeds in die tijd gelezen werd, maar

als het ware als Hebreeërs en onderwezenen in de wet, zonder schade aan de betekenis gebruikt hebben hun eigen predicaties." Een weinig later volgen deze woorden: "deze regel moet in acht genomen worden: dat de Evangelisten en de Apostelen zonder schade aan de betekenis, vertaald hebben in het Grieks uit het Hebreeuws, zoals het hen toescheen." –

Laten we snel naar die tijden overgaan, waarin een beter licht verscheen zowel in de overige als in de theologische geschriften. Toen de letteren herboren waren, werden alle geschriften, die uit de oude tijden overgebleven en bekend waren, onderworpen aan filologische onderzoekingen. Er werd geen uitzondering gemaakt voor de Heilige Codex, die niet als eerste van allen aangepakt werd, maar voor zich zelf een apart gebied had van de Heilige Filologie, in welk groot gebied met name Erasmus uitblonk, die voor het verwezenlijken van zowel zijn eigen filologische werken als die van zijn tijdgenoten de voorbeidende weg van de Reformatie opbouwde.

5. Verg. Clarisse, Encyclop. Theol. 2' Ed. p. 220; noot 4.

§ 3

De geschiedenis van het onderwerp van het onderzoek, vanaf de Reformatie tot aan Semler

Er moeten drie - in deze tijd zeer belangrijke - duidelijke betoningen van geest en handelswijzen opgemerkt worden: van Luther, die zich de levende en zeer heilige stof van de Heilige Schrift heeft toegeëigend, en de genade Gods tegenover de werken van de Kerk heeft gesteld; van Zwingli, die vanuit de kerkelijke traditie opwekte tot de Heilige Schrift en deze beschouwde als de hoogste rechter en uitspraak des geloofs, en norm voor handel en wandel; van Erasmus, die, afwijkend van de kerkelijke Vulgaatvertaling, het karakter zelf van de Heilige Boeken aan zeer nauwkeurig onderzoek heeft onderworpen. Door deze drie uitmuntende mannen werd als het ware in één en dezelfde tijd overgeleverd als het ware een waardevolle vaas, gevuld met gelijkelijk waardevolle stof, en bovendien gegraveerd met figuren en diverse merken. Luther genoot van de waardevolle stof, Zwingli van de kostbare vaas, terwijl Erasmus de graveringen, die door - stof aan het oog onttrokken waren, en bijna afgesleten waren, zichtbaar maakte en oppoetste, dewelke hij nu eens bewondert, dan weer kritiseert. Ten eerste zijn er vandaag de dag mensen die zeggen dat de grondslag van de Reformatie materieel gemaakt was, ten tweede dat die juist formeel was; komaan, laten wij een derde grondslag van het derde principe noemen, namelijk dat de grondslagen door de Filoloog geëffend zijn, en hoewel dit bijna niet aangeduid kan worden met de naam grondslag, houdt hij toch nooit op in zijn kerk macht en werkzaamheid uit te oefenen.

De *officiële filologische studie*, die in het begin een kwijnend bestaan leidde, heeft al snel een scherpe en krachtige verdediger verworven: Matt. Flacius Illyricus (uit Istrië), die in het jaar 1567 de *Clavis Scriptura Sacra* (Sleutel van de Heilige Schrift) uitgaf, welk boek volgens het oordeel van Buddeus, "als het ware een zeker systeem van de gewijde hermeneutiek heeft gemaakt." Flacius is de eerste die over de citaten in het Nieuwe Testament een en ander mededeelt en dit, zoals blijkt, op filologische wijze. "De Heilige Geschriften", zegt hij, "zijn zozeer vol van zeer belangrijke zaken, dat zij als het ware een zekere voortdurende betekenis hebben, ofwel duidelijk gemaakt met zodanige vorm, ofwel, hoewel ze omkleed zijn met details, en als het ware toegespitst zijn op de afzonderlijke (dogma's), kunnen ze toch gemakkelijk geleid worden tot het algemene dogma. Wij zouden ze heel gemakkelijk kunnen onderscheiden, als wij zouden zeggen, dat sommigen op de wet betrekking hebben, anderen op het evangelie, en tenslotte weer andere aangaande het gewone leven, gebruiken of zaken: en die kunnen onderverdeeld worden in politiek en economisch." Zo spreekt Flacius over wat hij de gewijde bedoeling noemt. De verdeling zelf van de aangehaalde plaatsen wijst aan, hoe stevig deze stevige dogmaticus de dogmatici met boeien heeft vastgebonden. Bijna hetzelfde kan opgemerkt worden bij twee mannen, die niet lang na hem in aanzien stonden, Franciscus Junius⁶ en Drusius⁷, die hebben uitgegeven, de een in Heidelberg (1588) *Sacrorum Parallelorum libros tres* (Drie boeken van Gewijde Parallellen), de ander in Frankfurt (1588) *Loca parallela* (Parallele plaatsen), met betrekking tot die plaatsen, die uit het Oude in het Nieuwe Testament overgebracht zijn, die vermeldenswaardig zijn, die belicht moeten worden en onderling om beurten kundig vergeleken moeten worden.

6. Franc. Junius heeft met name over de overbrenging zijn oordeel gegeven, (Parali. I: 5). Franc. Junius, *Sacr. Parall. libri tres*, echter apart uitgegeven;

Heidelb.1588, Deel I. p. 979-1266.

7. Drusius, Loca parallela, Frankfurt 1588, Vol. VIII. p.1-58.

"Deze veranderingen", zegt hij, handelende over de plaatsen die uit het Oude Verbond gehaald zijn, maar in het Nieuwe Verbond gewijzigd zijn, "zijn afkomstig van de oorspronkelijke schrijvers, hoewel zij niet uit dezelfde gronden toch onder de leiding van de Geest van God tot stand komen, die bijgevolg altijd het meest vrijmoedig is in dezelfde waarheid en overal anantirrètós (onweerspreekbaar) gebruikt, en niet door dezelfde woorden wordt gebonden. Hieruit volgt ten eerste, geen enkel foutief bewijs: vervolgens dat er in het geheel aan hen geloof gehecht moet worden en door ons onze oordelen afgelegd moeten worden, opdat wij rust vinden in het Goddelijk Woord en het getuigenis van de Heilige Geest." Daarentegen is hij het eens met het oordeel van Franzius⁸, dewelke Buddeus de grootste na Flacius noemt. "Maar deze dingen", zegt hij, "kiest hij uit andere Joodse boeken (De schrijver van de Brief aan de Hebreëen) waaruit Paulus ook in 2 Tim. III: 8 noemt de twee tovenaars van de Farao; Judas v. 9 het gesprek van de Archangel met de duivel over het lichaam van Mozes. En (merk het volgende op) *Christus wordt, uit die boeken zowel vele andere dingen, als een aantal parabelen veranderend, door de geleerden gehouden voor iemand die de mensen meer verwondering heeft willen inboezemen, op welke manier Hij - zelf ongeletterd (!) - uit de omvangrijke boeken van de Hebreërs zodanige dingen naar voren kon brengen (!).*" Drusius stond bijna dezelfde mening voor, een man, in zeer grote mate doordrenkt van de geleerdheid der Oriëntaalse letteren. En geen wonder.

In ongeveer dezelfde tijd was die pygmeeënstrijd tussen de helden ontstaan, waaraan een bepaalde uitspraak van Erasmus weer scherpte had gegeven. Want hij zei "Hij heeft niet alleen een ongepolijste en ongeordende prediking van de Apostelen uitgesproken, maar ook een onvoltooide en verwarde, enige malen duidelijk fout tegen de syntaxis."

8. Wolfg. Franzius, Tractatus theologicus novus et perspicuus de interpretatione Sacrarum Scripturarum maxime legitima (Nieuwe en heldere theologische verhandeling over de meest rechtmatige uitleg van de Heilige Schriften). 5^e Ed., Wittenberg 1708

Snel ging Beza gewapend naar de slaglinie toe, in Digressio de dono iinguarum et Apostolorum sernione (Uitweiding over weergave van woorden en prediking van Apostelen), niet ontkennend "dat de prediking van de Apostelen door de vele erin voorkomende hebraïsmen in onzuiver Grieks gemaakt is, toch niet per se onzuiver, bedorven en bezoedeld, maar des te meer dat deze hebraïsmen van zo'n aard zijn, dat zij met geen ander idioom zo geslaagd uitgedrukt kunnen worden, ja zelfs soms helemaal niet uitgedrukt kunnen worden."

H. Stephanus houdt er een andere mening op na in het voorwoord op de uitgave van het Nieuwe Testament in 1576.⁹

Zeer vele geleerden hebben echter gezegd dat zij verdedigers van de mening van Erasmus zijn. Des te meer ze de zuiverheid van het Grieks van het Nieuwe Testament zouden kunnen ontkennen, dwaalden de tegenstanders voortdurend te zeer af in tegenovergestelde richting. Moge van deze zaak onder andere een duidelijk getuigenis zijn de Philologia Sacra (Gewijde Filologie), voor het eerst uitgegeven in 1626 door Salomon Glassius, (de Philologia Sacra) die de ogen van bijna alle geletterde tijdgenoten deed uitpuilen.

9. Het voorwoord van H. Stephanus, apart uitgegeven, is te lezen in T. H. v.d. Honert,

Syntagmate diss., Amsterdam 1702 (3), p. 3 - 28, en in de *Agonistica originali* van Jac. Lydius, Francq., 1700, p. 188 - 230. - De diss. van Theod. Beza volgt in de *Syntagma v.d. Honert* na het voorwoord van H. Stephanus. - Verg. Winer, *Gramm.*, p.12. Uit datgene wat op dezelfde bladzijde geschreven is maak ik op, dat de geleerde Winer het boek van Pfochenius gelezen heeft, dat tweemaal uitgegeven is, en wel apart in Amsterdam in 1629 en 1633, en waarlijk niet dat boek, dat opgenomen is in de *Syntagma* van Rhenferdus (Leov. 1701). Daar zegt Rhenferdus welbespraakt en uitvoerig, dat het boek van Pfochenius uitgegeven is tegen het voorwoord van Coccejus in de vertaling van Sanhedrin en Maccoth. Dit is de reden waarom bij Rhenferdus na de diatriben de L. G. puritate van Pfochenius zelf meteen de sticturae in Pfochenius diatri ben volgen van Coccejus (die Gatakerus en Solanus in hun geschriften tegen Pfochenius Cochius noemen). Men moet toegeven dat Pfochenius zeer vaak getracht heeft Drusius te laken, maar hij maakt geen melding van Glassius.

Het hele boek van Glassius brengt in voldoende mate de mening naar voren: dat één grammatica van beide Hebreeuwse talen en van het Syro-Grieks¹⁰ genoeg is, (het Syro-Grieks) dat men in deze tijd de taal van het Nieuwe Testament noemde. Aan dit boek voegde hij, als het ware als toegift, een tractaat toe, bevattende de "schema's genomen uit het Testimonium", waarin hij handelt over de citaten in het Nieuwe Verbond"

Het blijkt dat Glassius in deze tractaten een dubbele bedoeling had: aan de ene kant wilde hij de bron aanduiden, waaruit zoveel Hebreeuismen voortvloeiden en vermengd zijn met de geschriften van de Apostelen; aan de andere kant, enigermate de redeneringen van zijn tijd verlatend, zocht hij een handvat om op vijandige wijze het gezag van de Alexandrijnse vertaling aan te vallen. Hij handelt over de volgorde van de citaten door in de marge te noteren en, het voorbeeld van Franzius volgende, bevestigde hij dat ook sommige zaken uit de Rabbijnse geschriften in het Nieuwe Testament vermeld zijn. Het lijkt het waard om te vermelden, dat slechts één jaar nadat de Glassiaanse filologie het licht had gezien de dissertatie verscheen van Andreas Kessler "de allegationibus dictorum V. T. in Novo" (over de citaten van uitspraken uit het Oude Testament in het Nieuwe). De zeergeleerde auteur bekent zelf eerlijk dat deze dissertatie geschreven was om dogmatische redenen.

10. Verg. Boederus, die in zijn verhandeling de lingua N.T. originali (over de oorspronkelijke taal van het Nieuwe Testament), het gebruik van deze naam verdedigt (Rhenf., Synt. p. 129.).
11. Verg. S. Glassius, *Phil. Sacr. a Dathio*, uitg. Leipzig, 1776, p.1386 -1404. Hij handelt over zowel de innerlijke vorm (over de betekenis) als over de uiterlijke vorm (over de wijze van spreken en de manier van citeren) van de citaten. Wat betreft het eerste is het citaat: ofwel in de betekenis zelf, door de betreffende schrijver bedoeld (letterlijk, afbeeldend en mystiek) ofwel in analoge aanpassing. Wat betreft de tweede: 1e, zeer dikwijls uir de Septuaginta vertaling, 2', niet vaak volgens de letter en de afzonderlijke woorden, 3', terwijl één samenhang uitgedrukt wordt uit twee of meer. - Hij heeft voor het grootste deel Franc. Junius (deel I) gevolgd.
- Hier mag meteen aan toegevoegd worden Ludovicus Cappellus, die in *Crit. Sacr.* Boek II de allegationibus vier hoofdstukken heeft. In het eerste toont hij aan, dat de Gewijde Schrijvers de Hebreeuwse tekst soms volgden; in het tweede, dat zij noch de Hebreeuwse tekst noch de Alexandijnse vertaling volgden; in het derde, dat zij dikwijls de Alexandrijnse vertaling volgden; in het vierde, dat zij die vertaling tijdens het citeren zeer dikwijls veranderd hebben.

Menigmaal handelde hij zeer scherpzinnig op polemische wijze, gevoegd daarbij de winstpunten van de uiteenzetting zelf, tegen de leer van Bellarminus en de hele pauselijke kerk, waardoor het lezen van de Heilige Schrift verboden werd. Tegelijkertijd richtte hij

menigmaal het zwaard tegen hen, die in godsdienstige aangelegenheden het gezag van het Oude Verbond ontkenden. Het hele boek, dat zeer veel lezenswaardigheden bevat, is geschreven in de trant en technische fraseologie van het scholasticisme van zijn tijd. De stof wordt in het oneindige verdeeld en onderverdeeld. Er worden acht redenen opgenoemd waarom de boeken van het Oude Verbond aangehaald worden door de Schrijvers van het Nieuwe Verbond, de achtste waarvan wij samen met de behandelvolgorde van de auteur aan de voet van deze pagina hebben toegevoegd.¹²

Er kan geen enkele plaats geschikter voor de geschreven dissertatie worden gegeven dan die, dewelke Rhenferdus in de Syntagma (verhandeling) aan hem heeft toegekend na de geleerde studies van Hottinger en Vorstius, van de één de *usu scriptorum Hebraicorum* in N.T. (over het gebruik van de Hebreeuwse schrijvers in het Nieuwe Verbond), van de ander *de Adagiis* (over de zegswijzen) van het Nieuwe Verbond. De dissertatie van Kessler heeft betrekking op de geschreven geloofsbelijdenissen van die dagen, en al wat van nut kan zijn voor het vermeerderen van de geschriften, die streken tegen de zuiverheid van de taal van het Nieuwe Verbond, werd gretig aangewend. - Meer en meer stormde het Hebraïsme naar het uiterste, wat Coccejus ook verdedigd heeft in het Voorwoord op de vertaling van de Talmoedtractaten Sanhedrin en Maccoth, (de vertaling) die hij opgenomen heeft op gezag van de zeer geëerde Amama, met goedkeuring van Matthias Martini, Daniël Heinsius en anderen.

12. Andreas Kessler, Dissert. de dict. relqq. Jena 1627 (Synt. Rhenf. p. 539 e.v.). De volgorde van behandelen is als volgt. Hij handelt 1e over de uitspraken zelf; ten 2e over de schrijvers die geciteerd worden; ten 3e over de schrijvers die citeren; ten 4e over de woorden waarmee regelmatig geciteerd wordt; ten 5e over de woorden waarover het citaat gaat; ten 6e over de betekenis van de citaten; ten 7e over het verband van verschillende plaatsen; ten 8e over het gebruik waarmee de citaten toegepast worden. - De laatste reden van de citaten in het Oude Verbond die Kessler aanvoert, voeg ik tegelijkertijd toe vanwege de gepast en mooi uitgedrukte gedachte, die door de lateren vaak is herhaald. "De achtste, zegt hij, aansporing tot de studie van het onderling vergelijken van de boeken van het Oude en het Nieuwe Testament. De Evangelisten en Apostelen leiden ons van het Oude Verbond naar het Nieuwe, opdat wij in het één de beelden beschouwen, in het ander de belichaming, in het één de profetieën, in het ander de vervullingen, in het één het leggen van het fundament, in het ander de verklaring van de plaatsing."

Coccejus heeft in het geciteerde voorwoord gezegd: "maar nieuw is wat ik onderneem, namelijk aan te tonen dat ongetwijfeld de kennis van de Talmud en van de Talmudische schrijvers een opvallend licht werpt op de verklaring van het Nieuwe Testament." In hetzelfde jaar, in dezelfde maand (augustus 1629) beloofde Pfochenius, een vriend van Coccejus, openbaar, dat hij in de Discussie over de zuiverheid van het Grieks van het Nieuwe Testament, het masker van zoveel mogelijk Hebraïsmen, die in het algemeen voorgewend worden, zal aftrekken." –

Moge Coccejus en Pfochenius, twee gelijk aan allen, ons leren op welke manier tussen de uiterste vleugels van de linie in het algemeen gestreden wordt. Die, met scherpe ogen zoekend naar Hebraïsmen, stort zich op de geschriften van de jongere Joden; deze nam zijn toevlucht tot de klassieke werken van de oude Grieken, om zegevierend de zuiverheid van het Grieks van het Nieuwe Testament te bewijzen.

Er wordt des te heviger getwist naarmate de weg zich meer van het midden verwijdt. Een grote oogst aan plaatsen en zinnen wordt bijeengebracht uit de Talmudische geschriften, waarvan soms vastgesteld wordt dat ze reeds voor de tijd van Christus algemeen verspreid onder de Joden zijn geweest, waarlijk zeer dikwijls ontleend aan de

geschriften zelf van de Christenen. Meer voorbeelden van deze kwestie zouden kunnen worden aangedragen, wat echter niet past op deze plaats, maar uitgebreid vermeld zal worden in het tweede deel van het onderzoek.¹³

De handelswijze van Coccejus is nagevolgd door Johannes Lightfoot¹⁴, die, nadat in 1658 een geslaagd geschreven gedeelte voorafgegaan was, op pagina 174 van zijn werk de redenen uiteenzet, waardoor geleid hij zich op de talmudische studie heeft toegelegd.

13. De woorden van De Wette (Bibl. Dogm. Edit. 3' p. 187): "Der unglücklichste Versuch ist wohl die Bedingungen der Bildung Jesu in den Rabbinen, welche zum Theil das N.T. geplündert haben aufzuweisen."

14. Horae Hebraicae et Talmudicae van Joh. Lightfoot, geschreven in 1658, door J. B. Carpzov uitgegeven in Leipzig in het jaar 1675.

"Genoeg wetend, zo als schrijver, en er zeker van zijnde dat ik met oneindige en schier onoverkomelijke moeilijkheden zou strijden; maar allen negerend, en gewapend met een volhardend plan, opdat ik, als het zou kunnen gebeuren, een rijkere en diepere kennis van en mening over de stijl en het taalgebruik van het Nieuwe Testament zou verkrijgen en winnen."

Zonder twijfel moet zowel het volhardend plan van deze zeergeleerde bewonderd worden, als de eruditie van zijn nachtelijke arbeid, de leer en het geduld. Gevat zegt de auteur op pagina 175: "de Evangelische leer heeft geen geduchtere vijanden dan hen (schrijvers van de Talmud) en toch heeft de tekst van het Evangelie geen duidelijker uitleggers dan hen." Meer kort dan waar gezegd.

Lightfoot voorzag dat hij zich een grote haat op de hals zou halen, maar des te minder week hij af van zijn doel, en tegelijkertijd zette hij eerlijk en open de reden voor het schrijven van zijn werk uiteen. Zo niet onze welbekende Surenhuys. In het voorwoord op Sefer hamasjweh of biblos katallagès (boek der verzoening)¹⁵ zegt hij dat hij deze grote en moeilijke taak op zich genomen heeft, met het waardeloze advies, om enkele twistende Joden tot Christus te bekeren. Hij zet een andere en, naar het mij toeschijnt, veel duidelijker reden voor zijn studie uiteen in het voorwoord op de vertaling van de Mischna, waar hij zegt ..."maar hoewel zij - velen - (de Heidens Griekse schrijvers) zeer goed belezen zijn, zou ik door de ervaring der dingen zelf willen leren niet alleen de vruchten van hen maar ook waarlijk met de geest willen bevatten; omdat sommige zeer uitmuntende Griekse schrijvers door zo'n groot interval van eeuwen verwijderd zijn van de schrijvers van het Nieuwe Testament, zodat slechts de woorden, echter niet de compositie van de hele zin en de smaak van de taal zelf overeenstemmen, tot die mate, dat de stijl van het Nieuwe Testament door die oude Grieken zelf (wat ik waarlijk met een korrel zout zou willen nemen) nauwelijks begrepen zou worden."

15. Guil. Surenhuius, Sefer ha-mashev of Biblos katallagès (boek van verzoening), Amsterdam, 1713.

- (Deze beschuldiging, reeds dikwijls door anderen naar voren gebracht, was voor Pfochenius, die dit bevestigt, de aanleiding de studie over de zuiverheid van de taal van het Nieuwe Testament te schrijven). - "Nadat de Grieken dus op tijd waren weggestuurd, kwam zo een weinig later Surenhuys naar voren, en heb ik mij naar de Hebraïca gewend ... (die) mij direct naar het begrip van het Oude Testament hebben geleid ... en zij boden mij een niet geringe heldere blik met betrekking tot de moeilijker plaatsen van het Nieuwe Testament."

En dit maakte Surenhuys in niet geringe mate doorzichtig voor allen in biblos katallagès

(boek der verzoening). Dit boek bracht een groot licht voor latere Theologen, en of dit (licht) niet altijd zuiver en een weinig duister was, moet hier niet onderzocht worden. Het boek zelf, dat handelt over het onderling verbinden van de citaten uit het Oude Verbond in het Nieuwe Verbond, wordt in vijf delen verdeeld. Het eerste handelt over de regels van het citeren (pag. 1-36, met eenenzeventig Stellingen); het tweede over de manier van citeren (pag. 37-56, met twintig Stellingen); het derde over de manieren en regels van interpreteren (pag. 57-88, met vijftwintig Stellingen); het vierde over de manieren van het verklaren van genealogieën (pag. 89-102, met vijendertig Stellingen).

Tenslotte worden in het vijfde deel de uit het Oude in het Nieuwe Verbond geciteerde uitspraken verklaard vanuit de wetten, die uit de geschriften van de Joden gevormd zijn. Een zodanige werkwijze van Surenhuys verdient het duidelijk niet om juist genoemd te worden. Waarom? omdat Christus en de Apostelen uit de Joden voortgekomen zijn, daarom hebben ze toch niet hun methode van verklaring van de Schriften van het Oude Verbond gevolgd? Wat had er dan gezegd moeten worden over Lucas en Marcus, die hoewel zij de geschriften van de Joden zeker niet gelezen hebben, toch niet alleen die citaten gebruikt hebben, maar ook de regels van het citeren?

Wij zullen straks aantonen dat de grondslag, waarop Surenhuys zijn mening gebouwd heeft, weinig waard is: dat uit de regel van het citeren zelf namelijk opgemaakt kan worden, waarom de door deze (regel) geciteerde woorden zo geciteerd zijn, en niet anders. Bovendien kan het verschil tussen sjeneëmar (en er is gezegd) en oechetiv (en er staat geschreven), voor zover van kracht in de woorden die volgen, niet aanvaard worden, en, zeker voor zover dit met betrekking tot de Joodse schrijvers kon, des te minder wordt het duidelijk opgelost door het ondubbelzinnig gebruik in het Nieuwe Verbond. Het eerste deel van de tweede Stelling (van het eerste boek), bevattende de verklaring van de formule lekajjem ma sjeënamar (om gestand te doen wat gezegd is), wordt tegengesproken door het eerdere deel ervan, door aantoning waarvan tot gebruik wordt besloten van de formule van het Nieuwe Verbond hina plèròthèi to rèthen (opdat het gezegde vervuld wordt).

Deze (formule) gaat vaak vooraf aan de woorden zelf van de Heilige Codex, of de inhoud er van; dat, wat Surenhuys tenminste zegt, (gaat vooraf aan) een conclusie, afgeleid door de Rabbijnen uit de Heilige Codex.

In de derde Stelling betekent de Hebreeuwse formule tenminste: "dat, wat geschreven is om bevestigd te worden", echter gehoorzaamheid die aan de wet moet worden nagekomen; terwijl deze (formule), die gelezen wordt in Marcus 15: 28d en voor Surenhuys gelijk lijkt te zijn aan de vorige formule, duidt zij een vervulling van een profetie aan. Deze (formule) spreekt over de taak van de rechter, die volgens de wet van de rechters moet handelen, de andere over de raad van God van een of andere voorspelling die vervuld moet worden.

Een zodanige werkwijze ademt deels de willekeurige handelswijze van de Joden zelf. In de vierde Stelling met betrekking tot het verklaren van de formule hè graphè legei (het geschrevene betekent) uit het Nieuwe Verbond, snelt Surenhuys vooruit naar Maimonides, een schrijver uit de twaalfde eeuw; hoewel hij echter zelf gezegd had, dat hij ver stond van de Griekse profanen, "omdat zij door zo'n grote spanne van eeuwen (maar slechts vier, en niet zoals Maimonides dacht twaalf) van de schrijvers van het Nieuwe Testament verwijderd zijn."

In de vijfde Stelling is de citeerformule ma'aleh alav hakatoev (de Schrift rekent hem dit aan) verkeerd vertaald.

- d. En de Schrift is vervuld geworden, die daar zegt: *En Hij is met de misdadigers gerekend.*

Want zij betekent niet *"De Schrift slaat op (deze) zelf"*, of, "De Schrift heeft een zodanige zelf", maar (iemand) betreft de Schrift op zichzelf, of liever (het oordeel) dat geschreven is. Wat, vraag ik u, kan deze formule, vertaald op de manier van Surenhuys, aan kracht en werking hebben op deze plaats, die hij zelf ten voorbeeld stelde uit Pirke Aboth III. 7'. "Wie op de weg gaat en bij zichzelf Mischnajoth, (wesjonee, hij leert) herhaalt en afwijkt van deze herhaling en zegt: hoe mooi is die boom! hoe mooi is dit licht! ma'aleh alav hakatoev (wat nu vertaald wordt zoals Surenhuys wilde!), hoewel hij zich gemaakt heeft tot gevangene van het hoofd." Men vergelijkte bovendien Pirke Aboth III.8, waar dezelfde formule gelezen wordt, en evenmin enig gezegde uit de Heilige Codex volgt, maar dezelfde woorden: "hoewel hij zich gemaakt heeft tot gevangene van het hoofd."

Zo kunnen wij doorgaan tot vele plaatsen, wij kunnen noch willen echter de rol van criticus op ons nemen. Hetgene, dat wij waarlijk over Surenhuys gezegd hebben was daarom noodzakelijk, omdat latere uitleggers van de Heilige Codex in extreme mate van hem afhingen. Wij zien na Surenhuys geen enkel zodanig ingesteld onderzoek, bijna allen nemen genoeg met hem en aanvaarden de vruchten van zijn werk, verzameld in de vorm van wetten en formules.

Door zijn toedoen werd de studie van de Talmud en de Rabbijnse geschriften in zeer hoge mate bevorderd, en wij zien dat, nadat Lightfooth en Surenhuys geweken waren, later Schöttgen¹⁶ zich wijdde aan "Horae Hebraicae" (Hebreeuwse Uren), in het jaar 1733 te Dresden en Leipzig uitgegeven, die nog veel recentere Rabbijnse Schrijvers raadpleegde; hij liet dikwijls echter een veel rijkere oogst zien dan Lightfoot, en hij was

16. Horae Hebraicae et Talmudicae van Christ. Schöttgen, Dresden en Leipzig, in het jaar 1733.

e. Een Mischnatractaat.

toch niet voldoende onderwezen in de Rabbijnse prediking¹⁷. Zelf zei hij in het voorwoord op § VI., dat hij veel verschuldigd is aan Surenhuys, en dat nauwkeurig onderzoek van de talmudische boeken zeer nuttig is in de kwestie van het onderzoek van de citaten.

Na Schöttgen is er bijna niets nieuws op het geplunderde gebied van het Rabbinisme tot nut van het Nieuwe Verbond naar voren gekomen. Hij heeft echter zelf in zijn "lexicon op het Nieuwe Testament zijn mening over dit onderwerp wereldkundig gemaakt.

De uiterste vleugel - als ik het zo mag zeggen - van de linie was geraakt, ver verwijderd van het midden.

17. Ziehier een voorbeeld dat onverwacht uit velen gekozen is. Bij Matth. zo: 1 brengt Schöttgen de gedachte naar voren uit Tanch. fol. 3. 1, p. 165: matsinu she-hakadosh-barukh-hu oseh la-acharonim bi-zekhut ha-rishonim (wij vinden, dat de Heilige, geprezen zij Hij, aan de latere geslachten doet volgens de verdienste van vroegere geslachten, citaat uit Midrasj Tanchuma), die hij zo vertaalt: *"Wij vinden, dat God de laatsten plaatst op de plaats (!) van de eersten, dat is hij acht de laatsten als de eersten."* Deze woorden moeten echter zo vertaald worden: wij vinden dat de Heilige, die geprezen zij, handelt jegens de lateren wegens de verdiensten (onschuld) van de eerderen. Want zekhut (in St. Emp. zekhuta) is de status constructus van het woord zakhu (Dan. 6: 23), dat *onschuld* betekent. - Bij het voorgaande deel van pag. 163 verklaart Schöttgen het tweede yesh volgens de Rabbijnen door her getal tweehonderdtien; de Rabbijnen nummerden driehonderdtien met het woord yesh; - in datzelfde deel vertaalt hij, p. 162, achsanta (Aramees) met erfenis (opdat het overeenkomt het woord klèronomia, Mt. 19:29), geheel onterecht, want het duidt slechts bezit aan, stevig bezit. - Hoe hij echter op p. 156 mesaggelin (zij sparen op) vertaalt door "lassen sich aufsummen", begrijp ik niet. Het werkwoord komt van sagol en betekent voor zich verwerven tot bezit.

18. Verwar niet het Lexicon van Schöttgen met dat dat heden ten dage zeer bekend is,

waaruit bijna alle hebraëismen gehaald zijn door de nieuwste vervaardiger (?) M. G. L. Spohr (1790); en niet met de uitgave van 1764, verzorgd door Krebs, die, (heviger en toch gematigder dan de Hebreeuwse Schrijver zelf, wilde dat de zuiverheid, ontzegd aan het Grieks van het Nieuwe Testament, geheel bewaard werd voor het Latijn van zijn tijd), al veel uit het Lexicon van Schöttgen uit 1746, eerste editie, gehaald of veranderd had.

Dit waren de uiterste gevolgen van de strijd, waarvan de ene linie streed vóór de zuiverheid van de taal, waarin de boeken van het Nieuwe Verbond geschreven waren, de andere vóór barbarismen en syntaxisfouten, zoals ze eerst genoemd werden, tenslotte te verdedigen hebraïsmen. De verdedigers van de hebraïsmen eisten de overwinning voor zich op; maar opgetogen vanwege de mooie overwinning en daardoor al te zeer verblijd, gooiden de overwinnaars met de buitenlanders en vreemdelingen ook de autochtonen uit het gewonnen gebied, niet uit kwade wil, maar wegens verblindheid door teveel tegenlicht. In deze tijd hebben in de eerste plaats Elsner (1720), Wolf (1725), Raphael (1750), Alberti (1755), Kypk (1755) en Krebs (1755) (welke laatsten deels ook hiertoe ter sprake gebracht moeten worden) opmerkingen over het Nieuwe Testament doen verschijnen, waarmee ze naar vermogen wilden dat, sommigen, die van geboorte Griekse burgers waren, dit herstelde recht opeisten. Maar tevergeefs. De filologie dwaalde geleidelijk af in Dogmatische richting en tot strenge straf voor dit misdrijf, is zij geheel teruggebracht tot Dogmatisch bewind, nu bediende en vervolgens slaaf, die eens op haar gebied de rechtmatige vorstin en bevelende keizerin was. Toen de achttiende eeuw naar de helft neigde, was er deze toestand van de tijd, dat in naam nobele critici het strenge dogmatisme aanprezen. De zeer scherpzinnige heren Vogel, Oertel, Bahrt, Steinbart, Teller¹⁹ en Semler, van allen de beste, kwamen naar voren. Zij vonden dit, door hun voorgangers verlaten, filologisch en kritisch apparaat en wendden het aan voor hun zuiver dogmatische theorieën.

1. Vergelijk het onder te citeren Commentaar van Heringa p. 62, 79 in de noten, waarde woorden van Steinbart vermeld worden; op p.73 wordt het oordeel van Damm over de bedoeling van Jezus overgeleverd; voor de rest op verschillende plaatsen. - Zie ook het Wörterbuch des N. T. van Teller, Berlijn 1785, 4' editie, waar in Vorerinnerungen zur dritten Auflage, p. 42 - 55 gehandeld wordt over de Joodse wijze waarop Jezus onderwijs, onder de titel: "Lehrart Christi und der Apostel." Vergelijk bovendien Herzog, Realencycl. onder het woord "Accommodation."

§ 4

De geschiedenis van het onderwerp van het onderzoek van Semler tot aan onze tijd

De werken van De Wette werden uitgegeven door Semler, een groot man in vergelijking met de eersten, die ook in de theologie grote daden verrichtte, die de boeien van de regels losmaakte en die de zegels van de boeken, die er op waren geplaatst, verbrak, en de fundamente van het gezag deed scheuren; zeker, maar hij was ook iemand die op de schouders van het geslacht van zijn voorgangers stond zowel wat betreft exegese als wat betreft kritiek. Het was de eervolle taak van Semler om de her en der verspreid liggende ledematen van de dichter weer in de goede volgorde te brengen. Het was een grote erfenis van de voorgangers, die tot nut was in de tijd van Semler. Semler was echter niet iemand, die deze erfenis kon aanvaarden, die hij niet had geordend en onderzocht, waarvan hij geen aparte delen en afgebroken stukken nauwlettend en zorgvuldig had onderzocht en onder de loep had genomen.

Het was echter niet voldoende voor Semlers scherpzinnigheid dat hij delen apart zette, en ze stuk voor stuk diepgaand onderzocht had en grondig had leren kennen. Hij moest onderzoeken, op welke manier iedere erfgenaam zijn bezit verkregen had, op welke manier dat verzameld, vergroot en in stand gehouden was. Als hij dat wat vanaf Erasmus tot zijn tijd verzameld was, en het filologisch materiaal inspecteerde, dat nu gereed was voor gebruik in de hermeneutiek van de Heilige Codex, vond hij die weg waartoe zij gebracht was. Erasmus zag dat het Grieks van het Nieuwe Verbond ver verwijderd was van het Grieks van de profanen. Waar komt dit verschil vandaan? vroegen Drusus, Scaliger, Glassius, Coccejus en anderen; en tegelijkertijd lazen ze de boeken van de Joden, en werd het antwoord snel gevonden: de Schrijvers waren Joden, die de Septuaginta-vertaling en de overige Joodse geschriften door gebruik versleten hadden. Hier komt die Joodse schaduw vandaan die boven hun geschriften is uitgestrekt.

- *Maar deze vertaling wijkt hier en daar al te zeer van de originele versie af*, mompelen sommigen met opgetrokken wenkbrauwen. Ze hebben zich aangepast, wordt al snel geantwoord, aan de leer van de Joden. En ze hebben zich terecht aangepast, bevestigen Surenhuys en Schöttgen. Nu kan echter Semler, en terecht, antwoorden dat, als de Schrijvers van het Nieuwe Verbond werkelijk tot zulke lage en ijdele kunstgrepen konden afdalen, opdat ze de Joden zouden verlokken, dan het toppunt van middelmatigheid onvermijdelijk is. Bovendien zouden mensen met gezond verstand, en nog veel minder Christus en Zijn eerste volgelingen, niet een zodanige wijze van verklaren volgen.

De conclusie was nu makkelijk daarna te trekken: wegens hun eigen besluit hebben Jezus en de Evangelisten en de Apostelen deze methode van behandelen gebruikt tegen de slechte Joden, aan wier dwaasheden en verzinsels zij zich hebben aangepast om hen te verlokken. Waarlijk een nieuw uitgevonden theorie van aanpassing, die kat exochèn (par excellence) genoemd wordt, in de eerste plaats toegepast op de citaten van Jezus en de Apostelen uit het Oude Verbond. Nadat deze theorie echter geaccepteerd was, raakte alles, wat tot dan toe als heilig beschouwd werd, in beroering. Duizeligheid beving de geesten. Reimarus schreef zijn fragmenten en die fabel over het beleid van Jezus.

De Hessen²⁰ en Reinhardts en anderen, die al hun krachten hadden gebundeld om dit bolwerk van geloof te verdedigen, verschenen ten tonele. Hess toonde dit in de eerste plaats aan in een uiteenzetting over het leven van Jezus, (een uiteenzetting) een groot deel waarvan hij wijdde aan het leren van de zienswijze van Jezus en het onderwijzen daarvan uit het Oude Verbond.

2. Zie zijn Anhang zu Lebensgeschichte Jesu, p.279 - 289.

Hier moeten ook de met goud bekransde voorbereidende studies van J. Heringa²¹, Overdorp²² en Folmer²³ vermeld worden. Twistend aan elk van beide zijden streden de dogmatici op dogmatische wijze; omdat zij natuurlijk, wat ook Semler en zijn medestanders gedaan hadden, het filologisch apparaat van die dagen, dat door de meerderheid aanvaard werd, intact gehouden hadden en, wat zij aangaande de godsdienstige overtuiging van Jezus graag geloofden, dachten zij allerm minst over deze veilig verborgen schat: dat hij onderhevig kan zijn aan een grotere perfectie, of in ieder geval een zekere herziening nodig heeft.

Moge de dogmatische meningen van de filologie en van hem de vruchten zijn die bezorgd en voorzichtig rondkijkt, mogen ze echter nooit traditioneel zijn. De Exegese van die tijd was echter duidelijk overgeleverd en voortvloeiend uit een onzuivere bron. –

Twee mannen, Doepke en Hartmann, hebben verwezen naar de leer van de Joden in ongeveer dezelfde tijd, waarin aan de andere kant Fritzsche en Winer getracht hebben het wettige recht van het Grieks van het Nieuwe Verbond te verdedigen. Zij hebben zich gevoegd bij Stephan, Boecler, Pasor, Elsner, Kypk en anderen, die de middenweg op waren gegaan; zij noemden zich volgelingen van Surenhuys en Schöttgen.

21. Jod. Heringa: Verhandeling, ten betooge dat Jezus en zijne apostelen zich doorgaans niet geschikt hebben naar de verkeerde denkbeelden van hunne tijdgenoten, in open. Soc. Hag. 1789. Dit werk was mij tot groot nut bij het schrijven van de paragraaf.

22. J. L. Overdorp: Verhandeling behelzende eene opgave van regelen volgens welken uit het gebruik, 't welk Jezus en de apostelen van verscheidene plaatsen des O. T. gemaakt hebben, de ware meening dier plaatsen bepaald wordt in opp. Soc. Hag. 1805. Dit boek bevat veel goeds buiten genoeg geleerde literatuur, dat echt zonder ordening bij elkaar geraapt is. De auteur zelf leverde zich al te zeer over aan zijn dogmatische redeneringen.

23. L. B. Folmer: Verhandeling behelzende eene aanwijzing van eigenlijk genoemde voorstellingen des O.T., zie in opp. Societ. Hag. 1806. De geleerde auteur heeft dezelfde methode gevolgd als in onze tijd J. Chr. K. Hoffmann, in het werk Weissagung und Erfüllung, Nördling. 1841.

Opdat zij het listige beleid konden vermijden, dat aan Jezus en de Apostelen moet worden toegekend, stelden zij zich deze nieuwe op te lossen vraag: Jezus Christus en de Schrijvers van het Nieuwe Verbond hebben toch niet deze hermeneutische wetenschap, die van de Rabbijnen is, toegepast?

Om adequaat antwoord te kunnen geven op deze vraag, heeft Doepke zeer nauwgezet bijna alles, wat hij tegenkwam, over de Talmud geëxcerpeerd".²⁴

24. Dr. J. Ch. Doepke, Hermeneutik der neutestam. Schriftsteller, Leipzig 1829, deel één. Het tweede deel is niet uitgegeven. Pag. 60 - 70 gaat over de citeerformules, gebruikt bij de Joden; p. 70 - 88, over de uiterlijke vorm van de citaten zowel bij de Joden als bij de schrijvers van het Nieuwe Verbond; pag. 88 -189 over de allegorische interpretatie in het algemeen, over het ontstaan ervan en het gebruik bij de Joden; p.189 - 208 over de citaten in het Nieuwe Testament in het algemeen, en van pag. 208 tot het einde over de afzonderlijke schrijvers van het Nieuwe Testament. –

Een opmerkelijke aanwijzing, dat Doepke niet de denkwijze van de rabbijnen begrepen heeft kan gevonden worden op pag. 80, waar gelezen wordt jamut zakkai weal jamut chajjav shemitatan resha'im hana'ah lahen wehana'ah le'olam; latsaddikim ralahen wera' le'olam, welke woorden Doepke vertaalt: Es sterbe lieber ein Onschuldiger, als dass ein Schuldiger nicht sterbe; den der Tod der Gottlosen nützt ihnen selbst und der Welt, der Tod der Gerechten aber ist für sie und die Welt beklagenswerth!! Man lese diese schöne Stelle weiter und man wird sich unwillkührlich an Joh. 11: 50 erinnern!

Moge u dat doen, geleerde lezer!, opdat u ziet hoe "willkührlich" - het gezegde is. In de geciteerde plaats wordt er tussen de rabbijnen gedisputeerd over het ter dood brengen van

de wederspanninge zoon (Deut. 21: 18 - 21). Er wordt nu echter op scholastische wijze gevraagd, door welk feit en in welke tijd hij als wederspanninge zoon beschouwd moet worden. Het antwoord is, wanneer zijn maaltijd bestaat uit een litra vlees en een log wijn, de definitie van de woorden solel wesowe (een brasser en een zuiper). Zoiets kan toch niet gezegd worden de dood te verdienen? wordt tegengeworpen als vraag. Nu echter volgt het voorgaande citaat, de betekenis waarvan is: Laat een onschuldige (zoon) sterven, opdat niet een schuldige sterft, want de dood van zondigen is goed voor hen en goed voor de wereld; (de dood) van rechtvaardigen is slecht voor hen en slecht voor de wereld! Want in het eerste geval wordt de zondige er door de dood zelf van weerhouden om door zijn zonden tot schade voor zichzelf en anderen te zijn; de rechtvaardige kan echter stervend niet voor zichzelf vermeerderen de schatkamer van verdiensten, waarmee hij allen tot voordeel is. De op p. 129 beschreven woorden uit Pirké A. I. 1710 midrash hu ha'ikkar ella ma'aseh vertaalt Doepke: "Ein allegorischer Midrasch ist nicht die Hauptsache, sondern die That." Als midrash een allegorische uitleg betekent, wat willen die "allegorischer Midrasch" dan? Maar op deze plaats betekent midrash (zie Hartm. op. 1. p. 535) in het algemeen leer en deze tegenovergesteld aan ma'aseh = werk, zoals onze landgenoten zeggen: geen leer, maar leven. Op pag. 61,157 wordt het woord kevar (reeds, weldra) vertaald met "vielleicht." Op pag. 183 wordt beshin taw vertaald door "sub Junibus, onder de billen"*. 'Zie Appendix I.

Niet alleen deelt hij niets nieuws mee, maar zeker was hij zelf niet voldoende bekend met de Rabbijnse geschriften, dat hij dit kon voltooien. Hij toonde duidelijk afhankelijkheid van voorgangers, met name Surenhuys en Wahner (I. 523-530, en hoewel een zekere kundigheid in combineren hem niet ontzegd kan worden, en hoewel hij hier en daar scherpzinnig op verzachtingen de aandacht vestigde, die verhinderden dat hij op juiste wijze zijn doel bereikte, toch heeft hij het niet aangedurfd op zijn schreden terug te keren en nooit heeft hij zich dein zichzelf volmaakte vraag gesteld: Wat dachten Christus en Zijn discipelen over de Heilige Boeken? Ook Hartmann²⁵ heeft dit niet gedaan.

Veel op zichzelf voortreffelijks maar vreemd aan het onderwerp heeft hij in zijn zeergeleerd boek over arcta V. inter ac N.T. necessitudo (het nauwe verband tussen Oude en Nieuwe Testament). Om de naden, waardoor de twee gewaden verbonden zijn, duidelijk te maken, als tenminste dat wat genoemd wordt het verdient een nauw verband nodig te hebben, dat bestaat tussen deze zaken, munt dit werk van Hartmann zeker uit. Deze mening, die zij aanhingen, lijkt onwaar, dat Jezus en Zijn discipelen, waarlijk voortgekomen uit het midden van de Joden, niet slechts hun verwante taal gebruikt hebben en gemeenschappelijke levensregels, maar dat zij ook hun wijze van interpreteren van het Oude Verbond, dat is de noties God en wereld, gevolgd hebben.

25. A. Th. Hartmann, die enge Verbind. des A. Testam. mit dem Neuen, Hamb. 1831. Ik kan niet de zeer veelzijdige inhoud van het zeer rijke werk mededelen. Mogen de (dubbelzinnige) woorden van Fleck op. 1. pag. 298 over dit werk volstaan: "Hauptschrift (mit sehr reichhaltigen, von seltener Belesenheit und Brosser Literaturkenntniss zeugenden Collectaneen) ist A. Th. H. rlqq. - Fundgrube für Viele." Zie het oordeel van Hartmann over Doepke in op. 1. pag. 54 in een noot.

Schleiermacher was toch niet daarom een Rationalist zich verheffend uit het midden van Rationalisten? Als dat echt waar is, wat de voorgangers wilden, kon in de gehele loop der tijd geen nieuw systeem ontstaan, terwijl geen enkele leer hemelsbreed verschildte van de voorgangers! Wat Jezus en Zijn discipelen dachten over de Heilige Schriften moet eerst onomstotelijk vastgesteld worden, voordat overgegaan wordt naar de volgende vraag: Op welke manier hing hun leer samen met die van hun tijdgenoten?

Deze vraag was eerder nog niet gesteld. Niet in exegetische werken, uitgegeven in onze

eeuw; niet in de diverse boeken die geschreven zijn over de leer van Jezus, zelfs niet in de onderzoeken zelf die met opzet over het onderwerp zijn ingesteld. Laten ze worden gelezen bij Kuinoel en Paulus uit Heidelberg, laten de uitstekende commentaren van Kikkert en zelfs van Meyer ontvouwd worden; wat betreft de werkzaamheid, die de Joodse theologie had in het Christendom, wat betreft de Joodse methode van de eerste Christenen om de Heilige Schriften te verklaren, hadden bijna allen hun vaststaande mening,

maar die wel vaak van Voorgangers overgenomen, en niet gevormd door hun eigen onderzoeken. De werken hebben niet genoeg nut voor onze vraag, (werken) die op zichzelf voortreffelijk en zeergeleerd zijn, van Bialloblotsky²⁷, Baumgarten²⁸ en

26. Zie Tholuck in het onder te citeren boek, pag. 6.

27. Over de afschaffing van de wet van Mozes schreef Chr. H. F. Bialloblotzky. Goett. 1824 (met goud bekroond commentaar 1821). Waarvan met name de tweede helft (p. 131 - 184) van het derde deel van groot belang is door het overzicht van meningen aangaande de wet van Mozes voor Christenen. In pa. 162 -165 beschouwt hij de citaten van Jezus uit het Oude Verbond.

28. De leer van Jezus Christus over de wet van Mozes geput uit de bergrede en aan het licht gebracht door M. Baumgarten, Ber. 1838, met dit motto: *ho nomos dia Móuseós edothè Joannes; ho nomos pneumatikos estin Paulus* (als de wet van Mozes is Johannes gegeven; als de geestelijke wet is Paulus). De inhoud komt duidelijk overeen met dit zeer scherpzinnige motto van het commentaar.

Wüst,²⁹ die allen, uit de welbespraakte uitspraken van Jezus (Bialloblotsky bovendien uit de uitspraken van de apostelen) geprobeerd hebben vast te stellen, wat de leer van Jezus was over de wet van Mozes. Wat betreft de vorm zelf munt de laatste het meest uit; misschien, omdat wat betreft de inhoud hij voor het grootste deel het nieuwste boek van Baumgarten gevolgd heeft; wat betreft de vorm was hij een leerling van Reuss, van wiens school hij afkomstig was; bovendien was hij voldoende doordrenkt van de beginselen van de nieuwe Bijbelse Theologie, dat hij, tenzij zeer zelden, over de uitspraken van Jezus en zijn discipelen onafgebroken hetzelfde oordeel velt. In die boeken zelf die over de Bijbelse Theologie of Bijbelse Dogmatiek geschreven zijn, bijvoorbeeld door De Wette³⁰ en Von Cölnn³¹, worden veel ongetwijfeld goede dingen aangetroffen, maar te weinig tevredenstellende. In de commentaren over het leven van Jezus, van Neander³² bijvoorbeeld en

29. *Essai sur la Doctrine de J. C. concernant le Mosaïsme*, Strassb. 1839. Bijna hetzelfde als wat Baumg. schreef, maar dan in een betere vorm. Wat betreft de interpretatie van Mt. 5:17 - 20 wijkt Oscar Wüste (p. 82 van zijn verhandeling) enigermate af van Baumgarten; verder komt hij in zeer hoge mate overeen met het na deze verhandeling uitgegeven werk van Reuss: *Histoire de la Théologie Chrétienne au siècle Apostolique*, dat ook hetzelfde motto uit Mt. 5:17b op de voorkant heeft. Verg. Deel I. boek Ü. Hoofdstuk ÜI, IV, IX, X; en van de Nederlandse vertaling, die ik gebruik, p. 149 -154, 208 - 225.

30. Dr. W. M. L. de Wette, *Biblische Dogmatik A. und N. Testaments*, Edit. 3' (die ik gebruik). Ber. 1831. § 233, p. 208.

31. Dr. D. G. von Cölnn, *Biblische Theologie*, Leipzig. 1836, heeft meer over ons onderwerp, maar niettemin zeer weinig, in Deel Ü. § 135 en 136. Zie verder over De Wette en Von Cölnn het geciteerde werk van Reuss I. p. 20. Over de verspreide aanwijzingen die hier en daar gevonden worden aangaande deze kwestie is het niet de moeite waard om afzonderlijk in detail te handelen. Zie Dr. J. L. Rikken, *Theologie Ü.112*, Leipzig. 1851.

332. Dr. Aug. Neander, *das Leben Jesu Christi*, Ber. 1837, (de vijfde editie, die ik gebruik,

1852), hier en daar op p. 161- 200, maar met name op p. 138 -151.

Hase³³, zijn weliswaar afzonderlijke hoofdstukken, die handelen over de wijze waarop Jezus de Heilige Schriften verklaarde. Wij hadden echter een zekere exegetische grondslag gewild, zoals bijvoorbeeld Tholuck reeds begon te verschaffen op voortreffelijke wijze, in de bijlage op de Brief aan de Hebreeën. Hij sloeg zeker een nieuwe weg in=s. Hij plaatste in het algemeen de citaten in deze volgorde: rechtstreekse en afbeeldende profetieën en citaten. Hierin week hij af van voorgaande commentatoren, van Kopp op de Brief aan de Romeinen en Stuart, dat hij, wat zij waarlijk gedaan hadden, niet overal de Rabbijnse verklaring en de hermeneutische wetenschap te hulp riep. Hij handelde met name over de citaten in de Brief aan de Hebreeën; maar in het verklaren van de afbeeldende profetieën besprak hij ook veel over dit citeren van Jezus (pagina 15-18 en op verschillende plaatsen).

Wij hadden liever de uiteenzetting zoals bijna Stier reeds voor Tholuck getracht heeft aan te bieden, die echter niet alle citaten van Jezus uit het Oude Verbond toevoegde, en niet diegene die hij toevoegde, verklaarde. Dit noem ik werkelijk geen kleine smet van de verklaring van Stier,

33. Dr. Karl Hase, *Leben Jesu*, derde editie, Leipzig. 1840, p. 118 -119.

34. Dr. A. Tholuck, *Das Alte Testament im Neuen Testament*. (Zwei Beilagen zu dem Commentare zum Briefe an die Hebräer). Hamb. 1836. aan de inhoud van dit onderzoek (p.1- 6) ben ik veel verschuldigd. Verg. over Kopp en Smart p. 30 van hetzelfde boek.

35. *Beiträge zur biblischer Theologie von Rudolf Stier* (Zweite Sammlung) Leipzig. 1828, waarin men op pag. 452 - 486 vindt: *Das Alte Test. im Neuen. Uebersichtstafel der Bestätigungen desselben*. In de inleiding gaat het over de meningen van de Joden over het Oude Verbond (Mt. 2: 5; Luk. 1:55, 70; Joh. 1:23, 46; 2: 17) p. 453. Hoofdstuk I bevat de uitspraken van Jezus. A. over de algemene bevestiging van de Heilige Schriften, B. over de profetieën, C. over de voorspellingen van Jezus over de Messias, D. over de bijzondere betekenis van Jezus. Hoofdstuk II A. zonder enige vermelding van vervulling: 1. de wet van Mozes, 2. de overige predikingen en vermeldingen van Mozes; B. met vermelding van vervulling: 1. over Johannes, 2. over de persoon van Jezus, 3. over de tijdgenoten van Jezus, 4. over de toekomst; p. 453 - 457.

dat hij de vraag, die waarlijk een filologische is, omhangen heeft met een dogmatisch kleed. Moge dit duidelijk zijn uit de verdeling van zijn citaten, die in de marge toegevoegd zijn. Bovendien werd hier en daar een stem over de leer van Jezus over het Oude Verbond gehoord, maar die was van een roepende in de woestijn en al te zeer later verstikt door twee schreeuwerige algemene stellingen. Waarvan de ene, die van Semler, en van Teller een oordeel over het Nieuwe Verbond ademde, stelde: waarlijk onwetende, maar toch het Nieuwe Verbond scheppende schrijvers hebben de geschiedenis gemaakt op de wijze van het Oude Verbond; de andere echter, die van Surenhuys, Lightfoot en Schöttgen, Doepke en Hartmann rook naar de uitspraken: datgeen enkel geschrift uit het Nieuwe Verbond authentiek is behalve datgene dat de Joodse aard duidelijk voor zich uitdroeg.

De bronzen dogmatiek heerste en de critici woedden met een vernietigend woord. Dit woord kan toch echter niet met recht kritisch genoemd worden, dat, hoewel het met rustige en zoete rust begraven was, genoot van de rijke erfenis der voorgangers? Er wordt geen enkel oordeel uit die tijd aangetroffen, waaruit wij kunnen opmaken, dat geleerden, nadat filologisch onderzoek was ingesteld, teruggingen naar de bronnen zelf, op grond waarvan zij beweren, wat Jezus en de Schrijvers van het Nieuwe Verbond over het Oude Verbond dachten? Dit kan uit de handelswijze van deze mannen zelf worden aangetoond, en waarlijk niet uit de methode van hun tijdgenoten of voorgangers of degenen die na hen

kwamen.

Omdat alles zo heftig in beweging was, liet Teylers Genootschap een wijd en zijd gehoorde stem klinken. Dat zij de zeer diepe wortels van het kwaad gevonden hadden, toonden de voorzitters van het Genootschap al aan met de vorm zelf van de vraagstelling. Ik geloof graag dat de twist over het gezag van de heilige boeken voor hen aanleiding was om deze vraag naar voren te brengen; nadat echter een afsluiting³⁶ was toegevoegd, verwezen zij geleerden naar de filologie, die zich toe moesten leggen op het beantwoorden van de hen voorgelegde vraag.

36. Zie het Programma van het Teyler's genootschap in het jaar 1845, waar men onder andere het volgende lezen kan: In allen gevalle moet hetgene Jezus en de Apostelen ten aanzien van de H. S. des O. V. geleerd of aangewezen of ook ondersteld hebben, hoogst gewichtig geacht worden, ook bij meer uitsluitend letterkundige onderzoekingen, aangaande de boeken des O. V., en bij eene verklaring van dezelve, die van het N. V. geheel onafhankelijk is.

Deze poging van het genootschap bracht grote en dikwijls vreugdevolle vruchten met zich mee. Vrij wat antwoorden werden gegeven, waarvan het ons behaagt sommige nu uit te kiezen. In Duitsland publiceerden Kohlbrugge³⁷, Stähelin³⁸ en Lechler³⁹ werken; van onze landgenoten boden Fockens⁴⁰, Sepp⁴¹ en Mounier⁴² waardevolle geschenken aan. Wij zouden over het algemeen kunnen zeggen dat (het boek van) Stier, die wij al genoemd hebben, op het boek van Kohlbrugge in de vorm en indeling van het werk een grote invloed heeft uitgeoefend, hoewel hij hem in deze kwestie niet op de voet gevolgd heeft, was het zeker niet tot schade voor hemzelf.

37. Dr. H. F. Kohlbrugge, *Wozu das alte Testament?* Elberfeld, 1846. De auteur zelf zegt in het voorwoord, dat de door het Teyler's Genootschap gestelde vraag hem een handvat voor zijn geschrift heeft gegeven.

38. Dr. J. J. Stähelin, *die messianische Weissagungen des Alten Testaments in ihrer Entstehung, Entwicklung und Ausbildung. Mit Berücksichtigung der hauptsächlichsten neutestamentlichen Citate*, Berolini 1847. De auteur zegt in het voorwoord: "Gegenwärtiges Werk verdankt sein Entstehen einem christlichen Bedürfnisse. Dem Bedürfnisse, zwischen den alttestamentlichen Weissagungen und der Benützung oder Citation derselben im N. T. einen organischen Zusammenhang nachzuweisen."

39. Dr. G. V. Lechler, *das Alte Testament in der Reden Jesu*. Stud. und Krit. 1854, p. 787 - 851. In het Belgisch vertaald door de zeer eerbiedwaardige C. Schwartz, Amsterdam 1855. en door D. V. C. in *Bibliotheek van Buitenlandse Godgeleerdheid*, 1857. Elk van beide vertalers heeft zijn eigen opmerkingen toegevoegd.

40. Dr. H. J. T. Fockens, *de H. S. des O. V. volgens Jezus en zijne Apostelen*, Amsterdam 1848. Volgens het getuigenis van de auteur zelf (voorwoord p. V) is tot dit werk opgewekt door bovengenoemde vraag.

41. Chr. Sepp, *Onderzoek naar de leer des N. T. over de Heilige Schrift des O. Verbonds*, Amsterdam 1849. De bij het Teyler's Genootschap ingezonden voorbereidende studie is niet bekroond.

42. Dr. P. Mounier, *Disquisitio de locis nonnullis Euangeliorum in quibus V. T. libri ab Jesu laudantur* (Verhandeling over de talrijke plaatsen van de Evangelieën waarin de boeken van het Oude Testament door Jezus worden aangehaald), Amsterdam 1856.

Zoals nu het boek van Kohlbrugge is, zo heeft het meer en grotere verdiensten dan fouten. Ofschoon het sommige geenszins geslaagde delen bevat, het deelt veel meer waardiger zaken mee. Hij vermeldt in de eerste twee delen, (afgeleid uit het Nieuwe Verbond zelf)

wat de Joodse tijdgenoten van Jezus over het Oude Verbond dachten; het derde echter laat de leer van Jezus zelf over het Oude Verbond zien (pagina 55-84). En waarlijk niet overal, zoals mij althans blijkt, heerst een gezonde uitleg. Bovendien worden aan Jezus citaten en formuleringen toegeschreven, ofschoon Hij daar in stilte aan voorbij ging (pagina 76).g

Tenslotte is het leidend beginsel van het hele boek zuiver dogmatisch, niet filologisch. Daarentegen wordt gezien dat het historisch beginsel de geest van Stähelin bedekte, toen hij prijzend over het werk schreef. Maar eerder komt het principe van de geschiedenis en de norm die door Stähelin is toegepast op de Hermeneutiek van de Schrijvers van het Nieuwe Verbond, overeen met de wetenschap en filosofie van onze tijd, dan met de eenvoud en de vroomheid van de tijd van het Nieuwe Verbond.

Dat wat Hengstenberg en Hofmann vóór hem wilden, heeft Stähelin nu geprobeerd te volbrengen, namelijk aan te tonen, dat het verband tussen het Nieuwe en het Oude Verbond, volgens het principe van de profetieën, bestaat door het verband, dat bestaat tussen de voortgang van een kwestie naar de hoogste top. Er zijn zeer weinig plaatsen, overgebracht uit het Oude in het Nieuwe Verbond, die door Stähelin geciteerd worden⁴³.

43. Verg.1.1. p. 15 - 17, 28 - 32, 40 - 42, 71 - 73, 108 - 109, 112 - 114, 138 - 140. - Hoe zeker van zichzelf Stähelin is, moge blijken uit de collaties, die hij zegt over het woord tsemach (ont- of uitspruiten) op p. 43 en 123. Op de eerstgenoemde bladzijde wil hij het woord verklaren uit een parallelisme (Jes. 4), op de tweede haalt hij een tegengestelde betekenis uit de tijdsaanduidingen.

g. Zie Appendix II

Over de citaten zelf, op zichzelf beschouwd, heeft hij zeer weinig, over hun uiterlijke vorm bijna niets. Vier, ten hoogste vijf uitspraken van Jezus worden verklaard; maar deze allen gebeuren, zoals duidelijk is, opdat de geciteerde plaatsen aantonen, dat de verklaring tès profeteias (van de profetie) in Israël, gevormd is uit Stähelins geest. Er kan van hem gezegd worden dat hij deels is teruggegaan tot de gevoelens van Surenhuys en diens gezellen, deels ook tot de gevoelens van Semler over het gebruik van het Oude Verbond in het Nieuwe Verbond.

Op pagina 29 zegt hij: dat Psalm 45 slechts daarom in de Brief aan de Hebreëen geciteerd wordt, omdat er over een zekere koning gesproken wordt. Op dezelfde pagina zegt hij over Jezus, terwijl hij Psalm 90 aanhaalt: "...und (ich) halte dafür, der Heiland habe, weil einmal zu seiner Zeit diesen Psalm als von David verfasst und zugleich für messianisch galt, denselben zum Vehikel benutzt, die Faris ier liber seine höhere Warde zu belehren; ware der Psalm nicht allgemein auf den Messias bezogen worden, so hitte ihn der Heiland, auch wenn er, für seine Person, ihn für messianisch gehalten, gewiss nicht so angewand" (en ik houd het er voor, dat de Heiland, omdat nu eenmaal deze psalm als door David gemaakt en tegelijkertijd voor messiaans gold, dezelfde als middel gebruikt om de Farizeeërs over zijn hogere waardigheid te onderrichten; indien de psalm niet algemeen op de Messias betrokken werd, dan had de Heiland hem, ook wanneer Hij, voor Zijn persoon, hem voor Messiaans gehouden had, zeker niet zo gebruikt).

Heel anders .., maar wat moet er toegevoegd worden aan de kritiek op de boeken van Fockens en Sepp⁴⁴, die wie dan ook mag lezen. Elk van beiden, waar wij reeds aan herinnerd hebben, heeft gehoorzaamd aan die aansporing, gedaan door het Teylers Genootschap; maar ieder op zijn eigen manier, want de één op moderne en dus elegantere, de ander op oudere, bijna scholastieke, maar veel gedegener wijze.

44. Ik ben het niet eens met de criticus van het werk van Sepp (Godgel. Bijdr.185o, p. 255 - 266), die zegt op p. 257: "Het is wel door Sepp gezien, dat hij begint met een

onderzoek naar hetgeen volgens het N. V. de Heilige Schrift des O. V. was voor het Israël van 's-Heeren tijd." In de geciteerde kritiek wordt aangetroffen een nauwkeurige observatie van het onderzoek van Sepp. Vergelijk bovendien de krant Waarheid in Liefde, 1850, p. 545; er wordt een zeer zwaarwegend oordeel gevonden in de krant, de Haarl. Courant, Nov. 1845 en 1847. - Kritiek op het onderzoek van Fockens leest men in de kranten Godgel. Bijdragen, 1849, p. 424 - 429 en Waarh. in Liefde, 1849, p. 933.

Tot het door mij voorbereiden van dit historisch onderzoek en op vele andere terreinen is Sepp, met zijn uitmuntende waarnemingen, mij in grote mate behulpzaam geweest; echter met duidelijke ordening van de uiteenzetting, heeft Fockens mij aangetrokken met grote overvloed van zaken, (Fockens) die, hoewel hij zeer kundig is in de Hebreeuwse taal, toch niet, of misschien juist om deze reden, gehandeld heeft over het principe van uitleggen van de Joden in de voorafgaande tijd. En de zeergeleerde Sepp heeft de zeer moeilijke taak van het bij lamplicht bewerken op zich genomen, (Sepp) die, overigens een zeer fel tegenstander van de macht van het gezag, zich echter in deze kwestie geheel aan de heerschappij van Hartmann en Doepke heeft overgegeven.

Als wij iets goeds opmerkten, waarin de zeergeleerde heer uitblonk op zijn eigen gebied, was dit voor zijn werk tot grote schade. Hij is één van hen, die zich onervaren ervan onthoudt deze dingen over te leveren, opdat hij niet als ware hij blind gedwongen wordt zich over te geven aan leiders, die zelf, zoals Doepke, om de beurt dingen meedelen, die zij van anderen gehoord hebben na een onbeduidend criterium te hebben aangewend.

Zo niet Lechler. Hij is de eerste, die met opzet handelt over de uitspraken van Jezus. Ook Sepp heeft een groot deel van zijn werk gewijd aan de leer van Jezus, maar dan omdat dit een deel was van het geheel. Zodanig echter als het werk van Lechler is, waaraan reeds lang zo'n behoefte was, werd uit twee van zijn vertalingen opgemaakt, die al snel in het Nederlands volgden. Het commentaar gaat voort in elegante en duidelijke ordening waarin gehandeld wordt, i. over de Heilige Boeken zelf die Jezus gebruikt heeft, 2. over de manier waarop Jezus in het algemeen de Heilige Schriften gebruikt heeft (zoals Lechler zegt op pagina 792; uit het volgende blijkt echter dat hij handelde over de duurzaamheid van de Heilige Schriften), 3. gaat hij over naar de uiteenzetting van de verhouding van Jezus tot de wet, de heilige geschiedenis, de profetieën.

De uiteenzetting, steunend op woorden van Jezus zelf, werd vandaar gevolgd tot het einde toe door deze bewezen stellingen: de Heilige Schrift is het woord van God; Jezus zelf is het centrum ervan; Die (Jezus) deze (de Heilige Schrift) gebruikt vrijelijk en gelovig; zodanig (als van Lechler) is het onderzoek en het meest nuttig voor de kritiek; vervolgens worden de predikingen van Jezus vergeleken met de leer van Paulus en tenslotte volgen enkele aansporende en opbouwende woorden. Er kan in het algemeen van Lechler gezegd worden dat hij te weinig aandacht heeft geschonken aan de uiterlijke vorm van de citaten zelf, dat hij echter veel beter dan zijn voorgangers het onderwerp bestudeerd heeft. In ons vaderland heeft Mounier hem gevolgd in het hierboven vermelde onderzoek. Wij verwijzen de lezer naar de kritieken, die over dit uitmuntende werk geschreven zijn⁴⁵.

Laten wij echter een weinig langer vertoeven bij één van deze kritieken.

De geleerde Mounier heeft in het voorwoord op de uiteenzettingen gezegd: "Het is de moeite waard te onderzoeken welk principe Jezus gevolgd heeft in het citeren van de schrift en dit onderwerp uiteen te zetten in een speciaal boek" (pagina 1); vervolgens: "Dat het hem goed leek dus de wijze van citeren en verklaren van het Oude Testament, die Jezus eigen was, te onderzoeken" (pagina 3) en tenslotte aan het eind van die pagina: "Laten wij dus vrijelijk onderzoeken, op welke wijze Jezus het Oude Verbond geciteerd en verklaard heeft."

Ik zou mijn mening over dit onderwerp niet beter en nauwkeuriger kunnen formuleren

met mijn eigen woorden dan met die. Zo, en niet anders, meende ik dat gehandeld moest worden, opdat wij de leer van Jezus over het Oude Verbond konden verkrijgen.

46. Verg. Waarh. in Liefde, 1857, 3. p. 564 e.v., waar zijn relaas nauwkeurig wordt verteld en een nieuwe conclusie van de auteur zelf wordt toegevoegd. Godgel. Bijdragen, 1857, p. 900 e. v. door de auteur, de hooggeleerde A. D. Lohman, die de schrijver te weinig prijst en voldoende hekelt.

Omdat dit zeer zelden gedaan was, zijn er zo verschillende en veranderlijke, weinig aan zichzelf gelijke reeksen van meningen over deze leer medegedeeld. Daarentegen wilde de zeer geëerde A.D. Loman dat door Mounier, voordat hij de uit te voeren taak op zich had genomen, aldus onderzoek gedaan was naar de zeer belangrijke vraagstukken over persoon en werk van Jezus, opdat het principe daarvan door hem zeker en duidelijk gemaakt werd. Daarvóór had de zeer geëerde Loman echter gezegd: "Maar dit onderzoek verdient het nauwelijks om zuiver geschiedkundig genoemd te worden, zolang het onderworpen blijft aan willekeurig welke Dogmatische meningen." Deze woorden bevestigen mijn mening over deze kwestie, maar houden geen enkel verband met het eerdere oordeel van Loman. –

Behalve het genoemde onderzoek naar persoon en werk van Jezus, worden er aan wie ook maar, die zich toelegt op het onderzoeken van de leer over het Oude Verbond, vier zeer moeilijk op te lossen vraagstukken voorgelegd. Wat betreft het kunnen beantwoorden van het eerste, wat niet vóór het gehele maar na het gehele onderzoek bereikt kan worden, moet (dit) dus ook later bewerkstelligd worden.

Wat betreft de tweede: Moge dit duidelijk zijn uit het onderzoek zelf; wat betreft de derde: dat is als de laarzen van Hercules geschikt maken voor een jongen en de jongeling te leren zweren bij de woorden van de Meester. Zou niemand een boek kunnen aanwijzen waaraan ik mij zou kunnen overleveren in deze kwestie zoals aan een veilige leidsman⁴⁶?

46. Het nieuwste werk, dat aangaande Joodse aangelegenheden is uitgegeven, hebben wij boven al aangevoerd. De geleerde Jost heeft echter te weinig deel aan iedere bestudering van de delen. Over dit werk kan bijna gezegd worden wat Fleck (geciteerd werk p. 317) over zijn grote geschiedenis "Geschichte der Israel. von der Zeiten der Maccab er bis aufunsere Tage." Want hij zegt: "Der Plan (ist) verdienstlich, die Ausführung öfter rhetorisirend und oberföhlich, besonders in den Citaten." Dit is echter mijn voornaamste bezwaar tegen het werk van Jost, dat hij erkent, dat hij niet de kracht van de handeling van het Jodendom verheft tot het Christendom, echter de kracht van de reactie daarop bijna negeert; wat hij echter al eerder gedaan had, waar er sprake was van Grieks geweld jegens het Jodendom. Jost legt zich er op toe aan te tonen, dat het Jodendom uit zichzelf en vanzelf dit tot stand gebracht heeft, wat er nu is, zonder enige inmenging en hulp van andere godsdiensten. Dat zijn alle historische fouten. In de citaten worden echter zoals in het boek zelf de beste delen van het Jodendom naar voren gebracht, de slechtere worden veronachtzaamd en weggedrukt. Dit geldt met name aangaande de fouten van de rabbijnen. Overigens zou ik wel eens van Jost zelf willen weten: of Hillel, een van de armste rabbijnen, later echter in zeer grote mate rijker geworden, niet zozeer meende uit de familie van David afkomstig te zijn, omdat Christus *ho huios Daveid* (de zoon van David) genoemd werd.

Of de rabbijnen zelf zoveel wonderen konden verrichten, tenzij die tegenover de grote daden van Jezus geplaatst konden worden. Of P. A. I. z. geschreven is tegen te grote bestudering van de Heilige Schriften, of waarlijk tegen de drie zwaarwegendste dogma's van het Christendom, beslist hij, die in het voorafgaande deel of slechts de geschiedenis van de overlevering ziet, of een poging, waardoor het bestaansrecht van het Christendom ontkend wordt. - Die dingen, die wij gezegd hebben, kunnen zeer gemakkelijk onderzocht

worden, hoewel wij het hier niet doen.

Deze derde vraag ontstaat bijna uit een bevooroordeelde mening: en dat talent, wel het verhevenste, is gebonden aan de grenzen, hoewel de engste, van de tijdgenoten, welke hij niet bij machte is te overschrijden.

Op de vierde, door de zeer geëerde heer gestelde vraag antwoord ik: er moet in omgekeerde volgorde gehandeld worden. Wij moeten proberen, in zoverre als onze krachten toereikend zijn, de Hermeneutiek van Jezus zoveel u wilt tot stand te brengen, en als deze vastgesteld is, kunnen wij Zijn uitspraken over de Heilige Schriften uitleggen. De hele geschiedenis van de vraag leert ons tenminste dit, dat uit een zuiver filologische vraagstelling geleidelijk aan een dogmatische is ontstaan, en dat die Dogmatische zeer dikwijls door de ene hand verdreven, en door de andere teruggehaald is. Dit was een grote hinderpaal voor het bereiken van een vruchtbaar einddoel. Wij zien dat Teylers Genootschap een einde wilde maken aan deze aller-ellendigste situatie, en dat zijn pogingen zich reeds verheugden in groot succes. In onze tijd zien wij een bij uitstek door Mounier nauwkeurig en juist gestelde vraag, welke terecht gesteld moet worden: *Wat dacht Jezus over het Oude Verbond?*

De zeergeleerde heer had niet genoeg tijd om alle plaatsen, die deze vraag raken, achtereenvolgens te behandelen. Hij heeft echter veel materiaal verzameld, dat ik later voor mijn gebruik mag aanwenden, handelend "over de leer van Jezus Christus over de Heilige Schriften van het Oude Verbond." Laten wij ten eerste datgene onderzoeken, wat door Jezus uit de Heilige Schriften van het Oude Verbond is geciteerd, en op welke wijze Hij dat geciteerd heeft, vervolgens of Hij overal het juiste oordeel over de boeken van het Oude Verbond naar voren heeft gebracht; laten wij tenslotte bekijken, wat dit oordeel zelf is. Ons onderzoek bestaat dus uit drie delen. Het eerste deel handelt over het gebruik door Jezus Christus van de Heilige Schriften van het Oude Verbond; het tweede over de uitleg van Jezus ervan; het derde tenslotte over de leer van Jezus hierover.

DEEL I
OVER HET GEBRUIK DOOR JEZUS VAN DE HEILIGE SCHRIFTEN VAN
HET OUDE VERBOND
HOOFDSTUK I

GECITEERDE PLAATSEN, HUN VORMEN EN REGELS VAN CITEREN

§ 1.

Opsomming van geciteerde plaatsen, waaruit blijkt welke Heilige Schriften Jezus gebruikt heeft, en of hier ook Apocriefen aangehaald moeten worden

Toen wij zeiden dat Jezus de Heilige Schriften gebruikt heeft, bedoelden wij deze, door het gebruik van theologische regels, aangeduide codex, waaruit hij vele woorden en uitspraken, ofwel vermengd met Zijn predikingen, ofwel met opzet naar voren gebracht, heeft geciteerd. Welke codex dat echter was, die wij hiermee verbinden, moge gemakkelijk duidelijk zijn uit de aanduiding van de door Jezus geciteerde en vermelde plaatsen.

Gen. 2:24 = Mt. 19:4, Mc. 10:7.
 Gen. 4: 8 = Mt. 23: 34, Luc. 11: 51.
 Gen. 6: 3-5 = Mt. 24:37, Luc. 17:26.
 Gen. 7: 7 = Luc. 27:26-28.
 Gen. 19: 14 = Luc. 27: 26-28.
 Gen. 9: 6 = Mt. 26: 52.
 Gen. 19:24, 26 = Luc. 17:29, 32.
 Gen. 28:12 = Joh. 1:52.
 Ex. 3: 6 = Mt. 22: 32, MC. 12: 26, Luc. 20: 37.
 Ex. 15: 16 =Mt.15:4.
 Ex. 16:15 = Joh. G: 49, 58.
 Ex. 20: 10 = Mt. 19:18.
 Ex. 20:13 = Mt. 22:32, 5:21.
 Ex. 21:17 = Mt. 15:4, Mc. 7:10.
 Lev. 2:13 = Mc. 9:49.
 Lev. 8:31 = Mt. 12: 3.
 Lev. 14:2 = Mc. 1: 44, Mt. 8: 4, Luc. 5:14.
 Lev. 14: 3-10 = Mt. 8: 4.
 Lev. 19:12-17 = Mt. 5: 33, 18: 15.
 Lev. 19: 18 = Mt. 5: 43, 22: 39.
 Lev. 20:9 = Mt. 15: 4.
 Num. 21:9 = Joh. 3:14.
 Num. 28:9 = Mt. 12:15.
 Num. 30: 2 = Mt. 5: 23.
 Deut. 5:17 = Mt. 5:21.
 Deut. 6: 13 = Mt. 4:10. Luc. 4: 8.
 Deut. 6:16 = Mt. 4: 7, Luc. 4:12.
 Deut. 8: 4 = Mt. 4: 4, Luc. 4: 4.
 Deut. 19:15 = Mt. 18: 16, Joh. 8:17.
 Deut.19:21 = Mt. 5: 38.
 Deut. 24:1 = Mt. 5: 31,19:8, Mc.10: 4, 5.
 1 Sam. 21: 6 = Mt. 12:3, Mc. 2:25, Luc. 6: 3.

1 Kon. 8:29 = Mt. 21: 13, Mc. 11: 17.
 1 Kon. 10:1 = Mt. 12:42, Luc. 11:31.
 1 Kon. 17:1 = Luc. 4: 25.
 1 Kon. 19: 20 = Mc. 9: 13.
 2 Kon. 1: 10 = Luc. 9:55.
 2 Kon. 5:14 = Luc. 4: 27.
 Jes. 2: 2, 3 = Mt. 8: 11, Luc. 13: 29.
 Jes. 5 = Mt. 21: 33-39.
 Jes. 6: 9,10 = Mt. 13:14-15.
 Jes. 19:13 = Mt. 15:8. Jes. 35: 5 = Mt. 11:5.
 Jes. 56:7 = Mt. 21:13. Jes. 61: 1 = Mt. 11:5.
 Jer. 7: 11 = Mt. 21:13, Mc. 11: 17, Luc. 19:46.
 Jer. 31: 33 = Joh. 6:45.
 Ezech. 17:7 = Mt. 25: 32.
 Ezech. 20:38 = Mt. 25: 37.
 Hos. 6: 6 = Mt. 9:13,12:7.
 Joël 2: 31 = Mt. 24: 29.
 Jona 1: 17 = Mt. 12: 40,16:4, Luc. 11:30.
 Micha 7: 5-6 = Mt. 10: 21, Luc. 12:53.
 Zach. 9: 9 = Luc. 19: 30.
 Zach. 13: 7 = Mt. 26:31, Mc. 14: 27.
 Zach 14:5 = Mt. 25: 31.
 Mal. 1:11 = Mt. 8: 11, Luc. 8:29.
 Mal. 2: 15 = Mt. 19:4.
 Mal. 3:1 = Mt. 11: 10, Luc. 7:27.
 Mal. 4: 5 = Mt. 11: 14, 17: 11, Mc .9:12,13.
 Ps. 2: 7 = Joh. 5:19-30.
 Ps. 8: 3 = Mt. 21: 16.
 Ps. 22:2 = Mt. 28:46.
 Ps. 22: 7 = Mc. 9:12.
 Ps. 110: 1 = Mt. 26: 12.
 Ps. 118: 22 = Mt. 21:42.
 Ps. 118:26 = Mt. 23: 38.
 Ps. 119: 1 = Mt. 22: 42.
 Dan. 9:27 = Mt. 24:15, Mc. 13:14.
 Dan. 12: 2 = Mt. 24: 37, Joh. 5: 28.
 Dan. 12: 12 = Mt. 24: 13.
 2 Kron. 21: 21,22 = Mt. 23: 35, Luc. 11: 15.

Hoewel wij uit deze index zien, dat Jezus niet alle boeken, die wij toeschreven aan de heilige codex van het Oude Verbond, geciteerd heeft, kunnen wij veilig stellen dat Hij ze desalniettemin allemaal gekend heeft. Want Hij vermeldde schrijvers uit de drie grote delen, waarin de Joden hun heilige boeken verdelen. Zelf citeert Hij de heilige codex door middel van de formulering *ho nomos Móuseós kai prophêtai kai psalmoi* (de wet van Mozes en de profeten en de psalmen), overeenkomend met *torah nevüm ukketuvim* (de wet, profeten en geschriften) van de Joden (Luc. 24: 44) en Jezus Sirach (in het voorwoord) en van Flavius Josephus (C. Ap. I: 8). In deze formulering wordt het derde deel *psalmoi* (psalmen) genoemd, omdat vandaar *ta grapheia* (de geschriften), (*ketuvim*, geschriften) beginnen en, zoals bekend is, benoemden de Joden de boeken zelf zeker naar de eerste woorden van de boeken. Ook wordt gebruikt

ho nomos (Móseós) kai hoi prophètai (de wet (van Mozes) en de profeten), (Mt. 7:12, 22:40; Luc. 16:16; op de parallelplaats waarvan, Mt. 11: 13, gelezen wordt hoi prophètai kai ho nomos¹ (de profeten en de wet);), Mósès kai hoi prophètai (Mozes en de profeten), (Luc. 16: 29,31). In het algemeen noemde Hij ze ook tas graphas (de schriften), (Mt. 21:42, Mc. 14: 49). Wanneer bij de Synoptici ho nomos' (de wet) op zichzelf genoemd wordt, wordt de wet zelf bedoeld, en waarlijk niet het gehele Oude Verbond²; hai graphai tón prophètón (de schriften van de profeten) doelen op de profetische boeken (Mt. 26:56).

1. Het is goed om op te merken, dat bij Marcus nergens de formulering nomos gevonden wordt, maar in plaats daarvan (hoewel slechts tweemaal) Mósès. Bij Johannes vinden we zeer dikwijls het woord nomos, dat daar veertien maal herhaald wordt, vijfmaal echter uit Jezus mond gehoord wordt (7:19, 23; 8:17; to: 24; 15: z5), die het tweemaal toepaste om Psalmen aan te duiden (10:34; 15: z5). Bij Johannes vinden we éénmaal de formulering ho nomos humón (jullie wet), die daardoor verklaard kan worden, wat van Jezus die met de Joden twistte, naar de zijde van dezen overgebracht moest worden, opdat hij hen met meer succes kon overwinnen, en daarom kon

Hij deze formulering niet toepassen; omdat in Joh.15: 25 gelezen wordt ho nomos autón (hun wet), gezegd door Jezus die aanlag met Zijn discipelen. Of Jezus, deze formulering gebruikend, Zich tegenover de wet van de Joden wilde stellen, dat te vertellen is hier niet op zijn plaats. Maar, wat wij later breedvoeriger uiteen zullen zetten, plaatsen wij nu van te voren: het moet allerm minst vergeten worden dat Johannes natuurlijk niet de woorden zelf van Jezus aan ons medegedeeld heeft. Wij hebben echter twee uitspraken van Johannes zelf, waarmee wij misschien een zodanig gebruik kunnen verklaren, duidelijk afwijkend van de Synoptici. Zie Joh. 1: 17 en 9: 28. In de eerste plaats wordt van de kant van Johannes gezegd: dat de wet door Mozes gegeven is, de genade en de waarheid door Christus geworden zijn. Hierdoor dus worden Jezus en Mozes door het verband van tegenovergestelden onderling beurtelings vergeleken.

In de tweede plaats wordt van de kant van de Joden gezegd, nadat een blindgeborene door Jezus gered was (de afbeelding van de wedergeborene mens): Jij (blinde) bent een discipel van Hem (jouw Redder); wij (de Joden) zijn daarentegen (de) discipelen van Mozes. Ik zou kunnen zeggen dat Johannes, één van hen, geschreven had in een tijd, waarin de grenzen en afgrenzingen tussen Christenen en Joden reeds vaststonden; waarin de verschillende wachtwoorden van de verschillende zijden reeds de Wet en het Evangelie waren; waarin reeds tussen de Christenen ook die mensen waren, die dachten, dat men via de wet het Evangelie kan bereiken, en die reeds overgelopen waren naar de Joden en die verlangden dat de wet met het Evangelie verbonden werd. Voor meer over dit onderwerp zie onder, waar over de leer van Jezus over het Oude Verbond gehandeld wordt.

2. Zie Wüst 1.1. p. 24.

Verder wordt hè graphè (het geschrevene) nu eens gebruikt voor de heilige codex, dan weer voor een deel er van³.

Dat echter het boek Kronieken in de tijd van Jezus het meest leek in ordening op de Kanonieke boeken, kan toch niet met zekerheid afgeleid worden uit Luc. 11: 51 = Mt. 23: 35.4. Een andere vraag is, of Jezus ook de Apocriefe boeken gebruikt heeft in Zijn predikingen. Wettstein heeft aan zijn editie van het Nieuwe Verbond veel gelijkvormiger parallelplaatsen uit de Apocriefe boeken toegevoegd.

Stier⁵ heeft in het boven vermelde boek 102 van dergelijke parallelplaatsen uit het Nieuwe Verbond verzameld en in behoorlijke volgorde gebracht, waarvan er ongeveer dertig betrekking hebben op de predikingen van Jezus, die ik hier ter vergelijking heb toegevoegd.

Jud.16: 7 = Mt. 8:12.

L. Sap. 2: 24 = Joh. 8:44.

L. Sap. 6: 3 = Joh. 19:11.
 L. Sap. 6: 19-20 = Joh. 15:10.
 L. Sap. 9:16 = Joh. 3: 12.
 L. Sap. 10: 10 = Joh. 3:3.
 L. Sap. 10: 7 = Luc. 17: 32.
 L. Sap. 15:3 = Joh. 17:3, 22:29.
 L. Sap. 15:8 = Luc. 12: 20.
 L. Sap. 16:6 = Joh. 3:14.

Tob. 2: 2 = Luc. 14:12. Door Tobias, toen egenèthè ariston kalon autói (hem een goed middagmaal bereid werd), het voorschrift aan zijn zoon gegeven werd, badison kai agape hon an heureis tón adelphón hémón endeè (ga heen en breng mede wie gij vinden zult van onze broederen, die gebrek heeft). - Jezus heeft Zijn aansporing hier als het ware tegenover gesteld: hotan poièis ariston mè phónei - tous adelphous sou alla - ptóchous (wanneer gij een middagmaal zult houden, zo roep niet uw broeders maar armen).

3. Verg. Chr. Sepp, 1.1. p. 69, en de noot in de marge van die pagina over de mening van Schulthess.

4. Zie onder bij Deel I. Hoofdstuk Ü.

5. Verg. Stier, o. 1. Ü. p. 486 - 519.

Tob. 4: 9-10.6 = Mt. 6:20, Luc. 16: 9. Thema gar agathon thèsauridzeis seautói eis hèmèran anagkès (want gij vergadert uzelf een goede weggelegde schat, tegen de dag des needs); - thèsauridzete de humin thèsaurus en our (maar vergadert u schatten in de hemel). Mt. 6:20; hina hotan ekleipèi (opdat, wanneer u ontbreken zal) Luc. 16:9.

Tob. 4:15 = Mt. 7:12. ho miseis mèdeni poièsèis (doe niemand hetgeen hij haat). Tob. 12: 20 = Joh. 16: 5.

Tob. 14: 4 = Mt. 23: 38.

Tob. 14: 5 = Luc. 21:24. heós plèròthósi kairoi tou aiónos (totdat de tijden der wereld zullen vervuld zijn).

J. Sir. 4:10 = Luc. 6:35. kai esèi hós huios hupsistou (en gij zult zijn gelijk een zoon des Allerhoogsten), tot beloning van de weldoeners. - kai esesthe huiói hupsistou (en gij zult kinderen des Allerhoogsten zijn).

J. Sir. 7:14 = Mt. 6: 7. mè deuterósèis logon en proseuchèi sou (herhaal uw woord niet in uw gebed).

J. Sir. 9: 6 = Luc. 15: 30. mè dóis pornais tèn psuchèn sou k. t. 1. (geef uw ziel de hoeren niet over (opdat gij uw erfdeel niet verliest)).

J. Sir. 9: 10 = Luc. 5:39. oinos neos, philos neos k.t.l. (een nieuwe vriend is (gelijk) nieuwe wijn (als hij zal oud geworden zijn, drink hem met verheuging)).

J. Sir. 11: 18, 19, 24-27 = Luc. 12: 16-21.

J. Sir. 13:17 = Mt. 10:16. Jukos en amnois ((wat gemeenschap zal) een wolf (hebben) met een lam).

J. Sir. 24:19 = Mt. 11:28-30.

J. Sir. 24:21 = Joh. 6:35. De meest nauwe omgang van het tegenovergestelde; want in het boek Sirach wordt gelezen: hoi esthiontes me eti peinasousi kai hoi pinontes me eti dipsèsousin (die mij eten zullen niet hongeren en die mij drinken zullen niet dorsten).

J. Sir. 28:2 = Mt. 6:14, Mc. 11: 25. *aphes adikèma tói plèsion sou kai tote deèthentos sou hai hamartiai sou luthèsontai* (vergeef uw naaste het onrecht (dat hij u gedaan heeft) en wanneer gij dan zult gebeden hebben, zullen u uw zonden vergeven worden).

Bar. 4: 37 = Mt. 8:11.

1 Macc. 3: 6 = Luc. 13:27. *pantes hoi ergatai tès anomias* (alle werkers der ongerechtigheid).

2 Macc. 5:19 = Mc. 2: 27.

6. Het werk van Stier (p. 505) citeert door een drukfout op deze alswel volgende plaatsen Tob. 2.

Uit het gezegde blijkt, bij vijf plaatsen, bij Tob. 2: 2, 4: 8, 9, 15, J. Sir. 24: 21, 28: 2, dat Jezus in Zijn predikingen ongetwijfeld heeft teruggekeken. Behalve echter in de laatste, worden bijna allen veranderd door het citeren zelf van Jezus, en wordt hun goede strekking te weinig aangeduid. Ik kan het niet eens zijn met Lechler en Luck, die stellig beweren, dat Jezus niet naar de Apocriefen terugkeek, en toch kan ik het niet duidelijk maken met Stier

en Bleek. De ene wel meer dan wij in de index hebben aangeduid, de ander meent dat hij tenminste twaalf plaatsen uit de Apocriefen gevonden heeft, waar Jezus naar teruggekeken heeft in Zijn predikingen. De oorsprong van vele plaatsen, die in de Apocriefe boeken worden aangetroffen, kan afgeleid worden uit de oudere schrijvers van het Nieuwe Verbond. Wat Keerl mijns inziens ook wilde.⁷

En verder bewijzen de formules van spreken, die door Jezus gebruikt zijn op dezelfde manier, waarop wij ze bij de Apocriefen aantreffen, niets, tenzij ze op andere wijze weergegeven zouden kunnen worden. Het verbaast ons niets, dat Jezus, de Apocriefen echter, in dezelfde codex toegevoegd aan de boeken van het Oude Verbond, gekend en zeer dikwijls gelezen heeft. Want de Griekse taal waarin ze in die tijd geschreven waren hinderde Hem zo weinig, dat Hij ze afrolde en deed slijten tijdens het lezen. Terwijl Hilgenfeld op de gelezen plaats, na een nauwgezet onderzoek te hebben ingesteld, openlijk verklaarde, dat hij in het gehele Evangelie van Mattheus slechts één plaats gevonden heeft, die een citaat is uit de Schriften van het Oude Verbond, kan de grondslag ervan aangewezen worden, die niet genomen is uit de Septuaginta; wij daarentegen wilden geen zodanige aandacht schenken aan de door Jezus geciteerde plaatsen. Wij zien het volgende: dat de geciteerde plaatsen nu eens duidelijk overeenkomen met de Griekse tekst, dan weer er meer of minder van afwijken; velen vóór mij

7. In diens boek die Apokryphen des A. T., p. 116.

hebben de aard van dit verschil waargenomen en getracht op te lossen. Laten wij dit ook proberen.

§ 2

De verdeling der plaatsen in klassen volgens hun uitwendige vorm

Een ieder ziet met één oogopslag dat veel uit het Oude Verbond in het Nieuwe Verbond geciteerd is, en dat meestal uit de Griekse versie. Velen wijken daar echter zo van af, dat ze bijna uit de originele tekst overgebracht lijken te zijn. Dat dit niet zo is zullen wij later zien. Een groter of kleiner verschil, waardoor ze van de Septuaginta afwijken, kan intussen van grote hulp zijn, met betrekking tot het in een bruikbaarere volgorde plaatsen van zeer vele van die plaatsen, terwijl wij nu aandacht besteden aan de (uiterlijke) vorm

zelf van de citaten. Er zijn vier klassen:

I. Waar de citaten de Septuaginta nauwkeurig volgen; (Mt. 4: 4, 7; 5: 21, 38; 9:13;13:14 = Mc. 7:12; Mt.15: 4;15: 8 = Mc. 7: 6; Mt. 19: 5, 21:13,16; 21:42 = Mc.12:10,11; Mt. 22:32, 37, 39,44 = Mc.12: 26, 29, 36; Mt. 22:39; Luc. 4:18; 20:17, 37, 42, 44; Joh. 10:34; Luc. 22: 37).

II. Waar een kleine tekstverandering is ingevoerd, te danken aan of aangepast aan geciteerde zaken; (Mt. 4:10 (proskunèseis (gij zult knielen), waar de Septuaginta phobèthèsèi (gij zult vrezen), Hebreeuws tira (gij zult vrezen)); Mt. 5:43 (?); 11: io (aan de woorden van de Septuaginta zijn toegevoegd: pro prosópou sou (voor uw aangezicht), - kataskeuasei (zal u bereiden) wordt gelezen in plaats van epiblepsetai (gij zult kijken)); 26:31; Mc. 9:49; Luc. 7:22, 27; 8:10;10: 28; 23: 30; Joh. 1: 52; 5: 28; 6:45, 8:17; 13: 18, 34; 15:15).

III. Waar twee plaatsen tot één zijn samengevoegd, of waar slechts het onderwerp van een of andere pericop wordt aangeduid, of de inhoud van een geheel vers met één of twee woorden wordt gegeven, (Mt. 5: 31, 33; 15 : 4; 21:13 = Jer. 7:11; 22:40; 23: 34; 24: 29; 26: 64; Mc. 9:12,13;10:27; Luc. 10:28; 10: 42; 11: 51;13: 28;14:11;19:30; 22: 69; Joh. 7:38; 8:44, 56).

IV. Hieraan kunnen de meeste voorbeelden, die uit het onderzoek gekozen zijn, worden toegeschreven, (Luc. 9:37 = Luc. 17:26; Joh. 8:37, 39, 56; 5:45; 7:19; Mt.19: 8; Joh. 3:14,15; 6:32).

Degene die de geciteerde plaatsen met elkaar wil vergelijken, zal wat betreft vorm een groot verschil tussen hen allen opmerken. Het is echter niet meteen duidelijk hoe dit verklaard moet worden; maar nog allerminst door uit het hoofd citeren. Want het staat als een paal boven water dat Jezus en de meesten, zo niet allen, uit het hoofd hebben geciteerd. En dit blijkt ook uit Zijn gesprekken, die Hij hield met de Farizeeërs en de Sadduceeërs, toen de vragen van Zijn tegenstanders terstond volgden op Zijn antwoorden. Want niet kan een zodanige grote boekrol ontwikkeld worden met betrekking tot het principe van de heilige codex.

Men mag concluderen dat Jezus in het verwerpen van de kwaadaardigheid van de verleider evenmin zo'n boek bij zich had. Want deze boekrollen waren groter, dan dat ze zo gemakkelijk meegedragen konden worden. Hoewel wij echter aanvaarden dat Jezus uit het hoofd heeft geciteerd, wat we inderdaad- weten, biedt dit ons toch geen mogelijkheid de gestelde moeilijkheid gemakkelijker op te lossen. Want in die verschillende gevallen, die wij zojuist hebben opgemerkt, hoewel Jezus ongetwijfeld uit het hoofd citeerde, heeft Hij toch de Septuaginta bijna op de voet gevolgd.

Maar soms citeerde Hij vrijer, en heeft Hij niet verdragen dat Hij slaafs gebonden werd door letters en afzonderlijke woorden in het citaat. Dat Hij uit het hoofd, dat Hij vrij geciteerd heeft, zoals men zegt, hebben wij uit eigen beweging toegegeven; daarmee is echter nog niet verklaard, waarom Jezus nu eens vrijer, vervolgens, ik zeg niet minder vrij, maar bijna angstvallig, om het zo maar eens te zeggen, de Septuaginta heeft geciteerd. Als Hij in deze kwestie willekeurig heeft gehandeld, zie ik zeer duidelijk dat de poging van dit onderzoek tevergeefs en van zelf doelloos is. Echter uit alle getuigenissen aangaande de handelswijze van Jezus, die veelvuldig over het pad der geschiedenis tot ons gekomen zijn, concludeer ik veilig genoeg, dat Hij niets willekeurig gedaan heeft.

Er moet een andere oorzaak van deze kwestie gezocht worden. Geleerden hebben opgemerkt, dat zo'n groot verschil in deze citaten wordt gevonden, een ook zo groot indien niet groter verschil in het gebruik van de citeerformules wordt opgemerkt.

Misschien, zo zeggen zij, hangt het één nauw samen met het ander en kan het één op zijn beurt het ander verklaren. Dit was in de eerste plaats de handelwijze van Surenhuys en van sommige lateren, die hem nagevolgd hebben.

§ 3

Citeerformules. Kan het verschil in vorm daaruit verklaard worden. Hetgeen ontkend wordt

Van de vele citeerformules zien wij als eerste en tegelijkertijd meest gebruikte *gegraptai* (er is geschreven), of andere vormen van dit werkwoord *graphein* (schrijven). Zo in het verhaal van de verzoeking (Mt.4: 4, 7,10 = Luc.4: 4, 8). Het komt voor een deel overeen met *ketiv* (er is geschreven) van de Joden, en het heeft waarlijk niet, zoals Bretschneider wil in zijn lexicon, het meest betrekking op een of andere profetie. *Gegraptai* betekent, op zichzelf gezien, er is geschreven, te weten in de Heilige Schriften, het betekent niets méér. Slechts uit de context of het volgende voorzetsel *epi* (op) of *peri* (over) kan opgemaakt worden, of het op een profetie betrekking heeft of niet.

De plaatsen, die wij al aangehaald hebben, bewijzen dat; bovendien Mt. 11: 10 (*peri tinos*, over welke), 21:13, 26: 31, Mc. 7: 6 (*peri humón epropfèteusen*, hij heeft geprofeteerd over jullie), 9: 12 (*epi*), 13 (*epi*), 14: 21 (*peri*); Luc. 10: 26, 19: 46, 20:17 (*ti esti to gegammenon*, wat is het geschrevene); 22: 37 (t. g. *dei telesthènai* en *emoi*, het is noodzakelijk dat het geschrevene volbracht wordt in Mij); Joh. 6:45; 8:17; 10: 34; 15 : 25 (verbonden met *hina plèr.*, opdat vervuld worde).

Van twintigmaal herhaald *gegraptai* (er is geschreven) of *gegrammenon* (het geschrevene) in al deze plaatsen, is er tienmaal geen sprake van enige profetie; maar in de plaatsen zelf, waar het gaat om een zekere profetie, zevenmaal, wat duidelijk is, is dit te verklaren uit de context zelf, nadat een of ander voorzetsel of een andere formulering is toegevoegd. Niet altijd volgen werkwoorden na de beschreven formule *gegraptai* of *gegrammenon* uit de Septuaginta versie zelf (bijvoorbeeld Mt. 26:31, Mc. 9: 12 en verder), hoewel dit zeer dikwijls plaats heeft. Er kan dus geen gebruik gemaakt worden van *gegraptai* of *to gegr.* om de vorm van het citaat te verklaren.

Hetzelfde geldt voor de andere citeerformule *errèthè* (er is gezegd) of *errethè* (*shene'emar*, want er is gezegd), wat samen met de formule *to - rèthen* (het gezegde) negenmaal voorkomt; eerst zesmaal in de Bergrede, later tweemaal in Mattheus (12: 32, 24:15), éénmaal in Marcus 13: 14, waar de woorden van Daniël geciteerd worden, over welke plaats hieronder echter nog een en ander gezegd moet worden. Nu eens worden de woorden zelf van de heilige schriften door deze formule meegebracht, dan weer wordt slechts een korte samenvatting gegeven van vele woorden, zonder dat die vermeerderd wordt met een nieuwe betekenis. Het gebruik van deze formule kan dus niets leren met betrekking tot het verklaren van de vorm van een of andere plaats van iemand die uit het hoofd citeert.

Over formules, zoals daar zijn *emènusen* (hij wees aan) (Luc. 20: 37), *anaplèroutai hè prophèteia* (de profetie wordt vervuld) (Mt.13:14), die slechts eenmaal of hoogstens twee- of driemaal voorkomen, die inderdaad niets kunnen bewijzen, merkten wij ook niets op, tenzij bij de plaats zelf.

Het werkwoord *legein* (zeggen) wordt echter zeer vaak gebruikt, ofwel alleen, ofwel verbonden met *eneteilato* (hij heeft geboden) (Mt. 15: 4), *eprophèteusen* (hij heeft geprofeteerd) (Mt. 15: 7), of met een of ander ander werkwoord. Tenzij u als enige het Johanneïsche *kathós eipen* (gelijkerwijs hij zegt) (Joh.7: 38) uitzondert, volgen na het werkwoord *legein* de woorden zelf van de Alexandrijnse vertaling; vergelijk Mt. 15: 49;

22: 44; Mc. 7: 10; 12:36; Luc. 20:42.

En toch is het ons niet geoorloofd om daarom een vaststaande regel te formuleren, omdat het ook na andere formules bijna altijd dezelfde plaats heeft. En dit is ons geoorloofd op te merken in de citeerformules ouk (niet) of oude (niet) of oupote (nooit) anegnóte (gij hebt gelezen); wat tienmaal voorkomt in de predikingen van Jezus, vermeld bij de drie Synoptici. (Mt. 12: 3, 5; 19:4; 21: 16, 42; 22: 31; Mc. 2:25; 12: 10, 26; Luc. 6: 3). Soms wordt verwezen naar geciteerde historische feiten (van David: Mt. 12:3, 5; Luc. 6: 3); soms naar de woorden zelf, die in het Oude Verbond geschreven zijn, en die nauwkeurig geciteerd moeten worden.

De woorden van het Oude Verbond die door middel van deze formule geciteerd worden, zijn de meest nauwkeurige van allen en worden vaak in tegenovergestelden opgesteld. Jezus heeft waarlijk nooit zo gesproken met Zijn discipelen of met anderen, die, afkomstig uit het volk, dat jegens hem overigens zeer vijandig was, hem vriendelijk vroegen. Daarom is het, naar het mij toeschijnt, geheel en al duidelijk, dat Jezus, sprekend met Zijn tegenstanders, altijd zo nauwkeurig de heilige schriften citeert, dat die tegenstanders, hetzij Farizeeërs of Sadduceeërs of andere Joden, wilden, dat Hij die met hen over de heilige schriften discussieerde, nauwkeurig als het ware de letters aanduidend deze schriften citeerde; omdat ook zij zelfde heilige codex op hoge waarde schatten, ontkenden zij, dat ofwel één woord ofwel zelfs één letter kon ontsnappen. Dus zouden de Joden zelf niet kunnen citeren tenzij nauwgezet de letter volgend. Rest ons de formule hina plèrothèi (opdat vervuld zal worden) die ik later verder zal behandelen. Het voorafgaande heeft ons reeds vanzelf geleid naar het verschillend gebruik, dat Jezus van de heilige schriften heeft gemaakt.

§ 4

Over het verschillend gebruik van de Heilige Schriften. Laat het vormverschil verklaard worden uit het verschillend gebruik

Het is ons gebleken dat na de citeerformule oude anegnóte (hebt gij niet gelezen) altijd nauwkeurig die woorden volgen, die in de heilige schriften gelezen worden; vaak allermint, en soms, een weinig veranderd ter inachtneming van tijd en vraagstelling en gebruik; maar zo, dat door deze verandering zelf de woorden van de Heilige Schriften zelf veel duidelijker gemaakt zijn. Bovendien zagen wij, dat deze formule door Jezus bij uitstek gebruikt is, toen hij met Zijn tegenstanders moest strijden, die meestal letterlijk plachten te citeren; dus in het polemisch gebruik. Waar Hij echter om moest gaan met mensen, die niet zo, als de tegenstanders, zich tegen Hem opstelden, bond Hij zich niet zo slaafs aan die letters zelf van de heilige schriften.

Dus ten behoeve van verschillende gelegenheden (wij zeiden het al), waarin Hij van deze heilige schriften gebruik gemaakt heeft, heeft Jezus deze ook op verschillende wijze geciteerd. Zodanige gelegenheden echter konden of door Jezus zelf of door Zijn tijdgenoten opgeroepen worden. Nu eens door hen gedwongen Zijn eigen ware mening over de heilige schriften te verdedigen, of hun verkeerde mening te laken; vervolgens uit eigen beweging, aangespoord door mensenliefde en door eigen gemoed, door medelijden getroffen, met hen, die Hem plachten te volgen of van overal tot Hem kwamen, heeft Hij de heilige schriften verklaard en in het bijzijn van allen hun diep verborgen geest en innigste gedachten geheel en al doorgrond. Daardoor ontstond bij Jezus het verschillend gebruik van de heilige schriften, dat wij Polemisch noemen, Apologetisch of paraenetisch en didactisch, met welke tezamen tenslotte het gebruik van de heilige schriften benaderd wordt.

Want Hij die vanaf Zijn twaalfde jaar of reeds eerder dit boek, dat Hij verder ging door

het gebruik te slijten, bijna dagelijks raadpleegde, het zou zeer wonderlijk zijn geweest dat Hij niet zo doordrenkt was van de geest, woorden en zinnen van dit boek, dat Hij juist door de formules van dit boek uit te spreken Zijn eigen gedachten meedeelde.

Dit kan dus bij Jezus niet gebeuren, dat de woorden en hele gedachte van de heilige schrift, zo vaak gelezen en herlezen, vanzelf in predikingen naar voren kwamen en zich manifesteerden. Jezus heeft spontaan, als het ware onbewust, zeker zonder enig vastomlijnd plan, zeer dikwijls de woorden en de stijl van de heilige schrift gebruikt; dit gebruik waarlijk noem ik algemeen. Laten wij nu, nadat zo in het algemeen de verschillende situaties zijn aangeduid, waarin Jezus de heilige codex gebruikt heeft, in het bijzonder handelen over die afzonderlijke gevallen; echter met dien verstande, dat wij eerst handelen over het door tegenstanders opgeroepen_ polemisch en apologetisch of paraenetisch gebruik, dan over het didactisch en algemeen gebruik, dat door Jezus zelf aangewend werd.

Laten wij hierbij meteen toevoegen, dat wij tussen het polemisch en apologetisch gebruik dit onderscheid aangebracht hebben, dat het eerste betrekking heeft op algemene gevallen, bijvoorbeeld in het algemeen op godsdienst en afzonderlijke delen daarvan, zonder op Jezus zelf acht te slaan; het tweede heeft gelijkelijk betrekking op godsdienstige aangelegenheden, maar bijna altijd in verband met Jezus zelf; de debatten hierover zijn ofwel voortgekomen uit Zijn manier van handelen en spreken, ofwel Jezus heeft zelf tot het verdedigen, bevestigen en handhaven van Zijn waardigheid en gezag Zijn toevlucht genomen tot de heilige Schriften. Dat één geciteerde plaats en het gelijktijdig gebruik van elk van beide, polemisch en apologetisch, soms de aanwijzingen voor zich uit dragen, is nu niet verwonderlijk. In zo'n geval voeren wij het gebruik terug tot die geciteerde plaats, die ons geschikter lijkt met betrekking tot de plaats zelf, die, in overeenstemming met de context, verklaard moet worden; tenzij het ene of het andere gebruik, ofwel polemisch in plaats van apologetisch, ofwel apologetisch in plaats van polemisch, buitengewoon duidelijk is.

HOOFDSTUK II HET POLEMISCH GEBRUIK

Een ieder zal meteen beamen dat bij veel woorden het polemische gebruik bijna niet te scheiden is van het apologetische. Ik noem echter dat gebruik polemis, waardoor verwezen wordt naar ofwel de indeling van het Oude Verbond ofwel naar het een of andere deel van de Heilige Schrift dat in het algemeen betrekking heeft op de Messias, terwijl het geen enkele betrekking op Jezus zelf heeft. Zo lezen wij bijvoorbeeld in Matth.9: 13, dat Jezus, gebruikende de formule tse u-lemad (ga uit en leer) 1, de Farizeeërs - heeft afgewezen,

1. Vergelijk over deze formule de opmerkingen die lost, in de aangehaalde plaats p. II. 21. noot 1, heeft toegevoegd. "Den Ausdruck: tse ulemad (ga uit en leer) hielt ich ehemals für ein Zeichen heuristischer Lehrmethode, und Andere haben dies nachgeschrieben. Allein ich habe mich überzeugt, dass dies tse (ga uit) eine gewöhnliche Redensart war, die mit der Methode nichts zu thun hat." Vergelijk Surenhuijs op de aangehaalde plaats p. 17, stelling XXVI en p. 225; Schöttgen op de aangehaalde plaats p. 94 - 96. Ik had waarlijk kunnen zeggen, dat de Joden deze formule in het algemeen hadden aangewend, wanneer zij iets met andere historische Dit is een uitdrukking in het Misjna-Hebreeuws om een logische afleiding in te leiden. voorbeelden wilden bewijzen of het voor zichzelf bewezen was. Zo gedenken de Joden op de dag voor Pasen de geschiedenis van Israël en zeggen dan dikwijls: tse ulemad (ga uit en leer), bijvoorbeeld wat de Arameër Laban vroeg etc. - Voorbeelden van Schöttgen kunnen gelezen worden bij Doepke op de aangehaalde plaats p. 66 en 67, waar hij zegt dat zodanige formules aangewend worden: zowel tot het citeren van een of andere plaats uit de Heilige Schriften, als van een of andere geschiedenis. Verder zegt hij dat in een gelijkenis toegevoegd worden: lemah hadavar domeh? (waarop lijkt deze zaak?), (wem (!) gleicht diese Sache). Misschien, omdat Surenhuijs Boek I. Stelling XLIII vertaalt: "Aan welke zaak dit gelijkend is in de gelijkenis." Vergelijk Mounier, in de aangehaalde plaats p. 97.

die meenden dat het niet was toegestaan aan een ware Jood, om aan te zitten met hamartólois (zondaars) en telónais (tollenaars), een uit heiligheid aan de Joden voorgeschreven wet. Een geheel trouwe inachtneming van de ceremoniën, zo zeggen zij, is een Gode welaangenaam offer. Hoe kunt gij dus, zo menen zij over Jezus, hoe gij, die waarlijk didaskalos (leermeester) bent, Gode aangenaam zijn, terwijl gij aanzit met misdadigers. Nu antwoordt Jezus met de woorden van de Profeet Hosea': eleon theló kai ou thusian' (ik wil barmhartigheid en niet offerande) om hen duidelijk te maken, dat er niet alleen rekening moet worden gehouden met Ps. 1: 1c, maar ook met andere uitspraken van de Heilige Schriften. Tegelijkertijd verdedigt Hij Zijn eigen handelwijze met de volgende woorden, terwijl deze uitspraak geciteerd wordt; waarom van de uitspraak van Hosea met recht gezegd kan worden niet alleen tot apologetisch gebruik, maar ook tot polemis gebruik geciteerd te worden.

Waar echter (zoals in Mt. 19: 4 en Mc. 10: 7) getwist wordt over goddelijke kwesties, (en waar) Jezus aangaande de uitleg van de wet zonder op iemand acht te slaan, en over zuiver burgerlijke en theocratische zaken de Heilige Schriften gebruikt om Zijn tegenstanders terecht te wijzen, dat gebruik noem ik polemis. Laten wij dus beginnen bij die plaats, die ons waarlijk ten voorbeeld diende. Peiradzontes (verzoekende), wordt toegevoegd met welbespraakt woord, Jezus, of Hij terecht uitlegger der wet genoemd kan worden, naderden de Farizeërs Hem en legden Hem een zeer moeilijke vraag voor, die zoals

gezegd werd, poluthrullèton (veel besproken) was tussen de scholen van Hillel en Schammai.

2. Ik ben het duidelijk eens met P. Mounier, die zegt dat de kracht van de formule ti estin; is wat betekenen ze in feite? Vergelijk de aangehaalde plaats p. 80.

b.Hosea 6: 6.

- c. Welgelukzalig is de man, die niet wandelt in de raad der goddelozen, noch staat op de weg der zondaren, noch zit in het gestoelte der spotters.

Het is toch niet geoorloofd een echtgenote door middel van scheiding van zich weg te sturen? Het zijn tegenstanders, die dit vroegen, en hen antwoordde Jezus letterlijk met deze woorden, die gelezen worden in Gen. (1:27 en) 2: 24, welke in de Alexandrijnse vertaling en de Codex Samaritanus gelezen worden, wel met toevoeging van deze woorden hoi duo (de twee) sheneijhem (zij beiden). "Heneken toutou kataleipsei anthrópos ton patera (autou) kai tèn mètera kai pros kollèthèsetai (pros tèn) tèi gunaiki autou (Daarom zal de man zijn vader en zijn moeder verlaten en zijn vrouw aankleven). kai esontai hoi duo eis sarka mian (en zij zullen tot één vlees zijn). Marcus, wat betreft de woorden tussen haakjes, volgde tamelijk nauwkeurig de Septuaginta vertaling, welke wij heden kennen. Jezus besluit uit de geciteerde woorden: ho oun ho theos sunedzeuken anthrópos mè chórídzetó (hetgeen dan God samengebracht heeft, scheidde de mens niet, Mt. 19: 6). - Mozes heeft dus gelogen! werpen zij tegen. Wat? omdat hij zelf scheiding heeft voorgeschreven (enteilato, hij heeft geboden). Hij staat het toe (epetrepsen, hij heeft toegelaten), niet omdat het zo hoorde, maar pros tèn sklèrokardian humón³ (vanwege de hardigheid uwer harten). Dus zijn de geciteerde woorden, wat wij duidelijk moesten maken, er bij gehaald tot polemisch gebruik door oude anegnóte (hebt gij niet gelezen), en zijn ze nauwkeurig geciteerd uit de Septuaginta. Laten eenstemmig de door dezelfde formule geciteerde zaken van de plaats volgen.

Jezus, gezeten op de rug van een ezelsveulen, trok de heilige stad binnen en het verheugde volk jubelde (Mt. 21:16). De priesters en schriftgeleerden echter, ziende deze zeer grote vreugde van het volk en horende het geroep, vroegen Jezus vertoornend: ziet gij dit, hoort gij dit en duldt gij het? Geheel en al, luidde het antwoord, oude anegnóte (hebt gij niet gelezen), (weer volgen dezelfde woorden die de Alexandrijnse vertaling heeft), hoti ek stomatos nēpíon kai thēladzontón katērtísó ainon (uit de mond der jonge kinderen en der zuigelingen hebt Gij (U) lof toe bereid).

3. Over de interpretatie van deze plaats wordt onder behandeld. Wij willen in het algemeen de welwillende lezer verwijzen naar de onder te geven uiteenzetting van alle plaatsen, die hier besproken worden.

De woorden zijn ontleend aan Ps. 8: 3. Aquila vertaalde `oz (lof, 'az betekent macht) door kratos (macht), wat hij misschien niet gedaan zou hebben, als Jezus niet dat woord ainon (lof) gebruikt zou hebben.

Een andere keer wilde Jezus zelfde tegenstanders brengen tot bewustzijn van de zonde en tot berouw; daartoe vertelde Hij hen een gelijkenis, die hen beschuldigde van moord op de profeten (Mt. 21: 42, Mc. 12: 10, Luc. 20:17). Mensen die zo'n misdaad zouden durven begaan, zijn verstoting waardig, en waarlijk niet zijn zij zelf zulke misdadigers. - Daarom dus is er ook dit over hen geschreven: oude anegnóte (hebt gij niet gelezen), (Hij leest de woorden zelf van de Septuaginta- vertaling), lithon hon apedokimasan hoi oikodomountes houtos egenèthè eid kephalèn gónias' para kuriou egeneto hautè kai esti thaumastè ev ophthalmois hēmón (De steen, die de bouwlieden verworpen hebben, deze

is geworden tot een hoofd des hoeks; van de Heere is dit geschied, en het is wonderlijk in onze ogen); dit is vers 22 van Psalm 118.

Jezus moest niet alleen strijden met de Farizeeërs, maar ook met de Sadduceeërs. Deze ontkenden de onsterfelijkheid van de ziel, en niet minder dan de Farizeeërs leggen zij Jezus enige gelegenheidsvragen voor. Oude anegvóte (hebt gij niet gelezen), zo hakte Jezus de knoop door, to rèthen humin hupo tou Theou legontos (hetgeen van God tot u gesproken is) - Hij hield vóór de integrale Alexandrijnse vertaling van Ex. 3: 6 - Egó eimi ho Theos Abraam kai ho Theos Isaak kai ho Theos Iakób⁴ (Ik bende God van Abraham en de God van Izak en de God van Jakob). Deze geschikte conclusie trok Hij voor alle pogingen van de Sadduceeërs om Hem toornig te maken, en de onsterfelijkheid van de ziel moet uit de Heilige Schriften zelf opgemaakt worden;

4. Met Doepke (p. 229 in het eerder genoemde werk) die zegt bij deze plaats: "diese Worte konnten nicht gut anders übertragen werden und man kan hier nicht bestimmen, ob sie aus der LXX genommen sint oder nicht.".. kan ik het niet eens zijn wat betreft het eerste deel van de zin; omdat 1e het eerste kai (en) weggelaten kon worden, waar de hebreeuwse tekst het verbindende we (en) mist; 2e omdat, wat Doepke zelf toevoegt met de woorden: "Mc. 12: 16 I sst das eimi (ik ben) aus", dit werkwoord weggelaten kon worden. Verder omdat, één of ten hoogste twee uitgezonderd, alle plaatsen uit de Septuaginta genomen zijn, zie ik niet in waarom dit ook hier niet gebeurd is.

of dit terecht gedaan is, is nu een andere vraag, maar daar zal ik later op ingaan. Het is hier slechts onze taak om commentaar te leveren op de plaatsen die geciteerd zijn tot polemisch gebruik.

Is het verwonderlijk dat bij Marcus in twee latere verhalen niet alleen deze formule gebruikt wordt, maar dat zelfs, op dezelfde manier als bij Mattheus, de woorden zelf van Mc. 12: 10 en 12: 26 volgen? Toen echter de geschiedenis van de hongerige David aangevoerd werd om de geest van de wet aan te duiden en te verdedigen tegen de verzinsels van de Rabbijnen, gebruikten alle Synoptici unaniem dezelfde citeerformule (Mt. 12: 3; Mc. 2: 25; Luc. 6: 55). Moge niemand tegenwerpen, dat het verwonderlijk is dat bij de Synoptici in hetzelfde verhaal dezelfde citeerformule oude avegvóte (hebt gij niet gelezen) niet overal aangetroffen wordt; want het was allerm minst onze bedoeling om aan deze formule een zekere en vaste betekenis toe te kennen. Slechts dit wilden wij: in het polemisch gebruik, dat overigens vanzelf duidelijk is, worden de woorden zelf nauwgezet geciteerd, namelijk die uit de Alexandrijnse vertaling. Laat bovendien opgemerkt worden, hoe uitgebreid en uitvoerig het voorbeeld van David werd uiteengezet. Het polemisch gebruik wordt weliswaar soms, maar niet vaak, aangeduid met behulp van deze formule. De woorden worden geciteerd

5. Mattheus lijkt mij van allen de meest nauwkeurige, bijvoorbeeld in het algemeen in het weergeven van Jezus' redevoeringen. Want moge het voorbeeld van David leren dat in de hoogste nood de wet aangaande de heilige zaken gebroken kan worden. Ik voeg echter toe, wat Mattheus als enige heeft, dat wij leren van het voorbeeld van de priesters, dat ook de Sabbat gebroken kan worden, wat op deze plaats het hart is van de hele kwestie. Marcus 2: 27 voegt een ander bewijs toe, waaruit blijkt dat Jezus Zijn toevlucht had genomen tot de oudste geschiedenis. Laat ik niet vooruitlopen op de ordening van ons onderzoek, wij zullen later over dit onderwerp handelen; nu verwijzen wij intussen de lezer naar Ewald, (Geschichte Christus' und seiner Zeit, Goet. 1855; Deel V van het werk:

Geschichtes des Volkes Israel bis Christus, p. 205), die Marcus houdt voor de oudste van de Evangelisten.

met bepaalde formules, die talrijk en verscheiden zijn; wanneer ze voor polemisch gebruik geciteerd worden, zijn het de woorden van de Septuaginta zelf. Ik wil dit aanduiden, tot het aantonen waarvan nu andere voorbeelden volgen. Het lijkt niet nodig om de plaatsen, die in Marcus en Lucas parallel zijn aan Mattheus, te herhalen; laten hier gelezen worden Mc. 10: 7', Luc. 20:17 (ti esti to gegrammevon (wat is dan dit, hetwelk geschreven staat), waar we bij vroegeren lezen oude anegvóte (hebt gij niet gelezen)), Luc. 20: 37 (Móusès emènusen (Mozes heeft aangewezen)).

Mattheus is, hoewel men zegt dat hij van allen het meest afstand heeft genomen van de Alexandrijnse vertaling, in de citaten, die aanwezig zijn in de predikingen van Jezus, zeker de meest nauwkeurige van allen, bijvoorbeeld in alles wat raakt aan ta logia (de Woorden). Er zijn vele voorbeelden voorhanden. Toen de Farizeeën bij Hem waren en Hem beschuldigden van verachting van de goddelijke eredienst (Mt. 15: 8, Mc. 7: 6), antwoordde Jezus het volgende met de woorden van Jesaja (Jes. 29:13, 14), geciteerd uit de Septuaginta:6 kalós eprophèteusen pen humón Hèsaías legón' ho laos houtos tois cheilesin me timai, hè de kardia autón porró apechei ap' emou' Matèn de sebontai me didaskontes didaskalias entalmata anthrópón⁷ (wel heeft Jesaja van u geprofeteerd, zeggende: dit volk genaakt Mij met hun mond en eert Mij met de lippen, maar hun hart houdt zich verre van Mij; doch tevergeefs eren zij Mij, lerende leringen, die geboden van mensen zijn).

6. Wij volgen Codd. BDL, en de andere door Tischendorf aangehaalde. Het zou niet overbodig zijn hieraan toe te voegen, wat meteen door het volgende voorbeeld bewezen zal worden: dat Jezus nooit meer woorden geciteerd heeft, dan die Hij ren hoogste nodig had.
7. Er waren en zijn mensen die, zoals bijna overal, ook hier probeerden een zekere harmonie te bewerkstelligen tussen de Hebreeuwse tekst en de Alexandrijnse vertaling, zelfs in de verschillen. Met name dat matèn (tevergeefs) is vervelend in de vertaling, zeker omdat het ontbreekt in de oorspronkelijke tekst. Zij wilden heel vindingrijk lezen in plaats van watehi en zij was watohu en tevergeefs (vergelijk De Groot bij deze plaats) of watehi door de rad. tahak (het is ijdel geweest), (zie Paulus, Heidelberg bij deze plaats). Wij hebben waarlijk niet gedurfd op enige wijze deze zeer zwaarwegende taak te ondernemen, namelijk om alle verschillen, die er zijn tussen de Hebreeuwse tekst en de Alexandrijnse vertaling, op te lossen en onderling te verzoenen, opdat zij duidelijk verdwijnen. Alle zodanige pogingen, en dat zijn er vele en verschillende, ofwel om met hulp van de oorspronkelijke tekst fouten te verbeteren, die in de vertaling aanwezig zijn, of om de Hebreeuwse tekst te emenderen uit de vertaling zelf, kunnen gezegd worden tot nu toe vergeefs te zijn geweest. - Het feit dat aan het eind van de zin zowel Mattheus als Marcus dezelfde woordvolgorde behouden hebben is voor mij een aanwijzing, dat deze woorden in deze volgorde eens geschreven zijn in de Alexandrijnse vertaling. Vergelijk Mounier op de aangehaalde plaats p. 99. - Wie meer hierover weten wil, moet zich wenden tot de boven geciteerde De Groot en Paulus; wat mij betreft had ik kunnen zeggen, dat de Zeventig dikwijls eerder parafrastas (parafraseerders) zijn dan vertalers.
'Dit moet zijn Mc.22: 10.

Hetzelfde heeft Marcus in de parallelplaats 7: 6; maar over het algemeen lijkt Mattheus mij nauwkeuriger dan Marcus in het vermelden van de woorden zelf van Jezus. Hij (11: 17) voegt aan de vermelde woorden Matt. 21:13 en Luc. 19: 46, ho oikos mou oikos proseuchès klèthèsethai (Mijn huis zal een huis des gebeds genaamd worden), toe woorden, die toegevoegd in Jes. 56:7 gevonden worden: pasin tois ethnesin (voor alle

volken), die zeer ver staan van datgene, waardoor Jezus er toe bewogen werd om deze woorden te gebruiken. In het polemisch gebruik, wij zouden willen dat dit goed opgemerkt wordt, kan er hier geen enkele sprake van zijn, hoeveel woorden Jezus geciteerd heeft, maar of Hij nauwkeurig geciteerd heeft. - Over Johannes kan er op deze plaats niets gezegd worden, omdat hij, zoals in het algemeen, ook in dit geval de bedoeling van Jezus met zijn eigen woorden heeft weergegeven. Vergelijk Joh. 2:16. - Marcus komt beter overeen met Mattheus en Lucas in het vermelden van de woorden van Jezus, geciteerd uit Psalm 110 en gezegd tegen de Farizeeën. Pòs oun Daueid en pneumatì kurion autov kalei. Eipen ho kurios tòi kuriói mou' kathou ek dexión mou heós an thó tous echthrous sou hupopodion (hupokató) tón podón sou (Hoe noemt Hem dan David in de Geest zijn Heere? zeggende: de Heere heeft gezegd tot mijn Heere: zit aan Mijn rechterhand, totdat ik Uw vijanden zal gezet hebben tot een voetbank Uwer voeten). Zie de parallelplaatsen Mt. 22: 44, Mc. 12:36, Luc. 20: 42,43. Er is echter in de citeerformule bij de Synoptici wat verschil, in welke aangelegenheid ik beweer dat Mattheus het gelijk weer aan zijn kant heeft. Want hij zegt pòs oun Daueid en pneumatì.... kalei (hoe noemt Hem dan David in de Geest), in plaats van de woorden en pneumatì (in de Geest) heeft Marcus en tòi pneumatì tòi hagiói (door de Heilige Geest), wat Lucas daarentegen duidelijk weglaat. Het is zeer waarschijnlijk dat de Marciana kunnen ontstaan uit de lezing van Mattheus.

Wij willen hier echter niet uitgebreider ingaan op dit verschil; als weer zou blijken uit de geciteerde voorbeelden, dat Jezus voor het polemisch gebruik de Septuaginta nauwgezet gevolgd heeft, is dat voor ons voldoende.

Hoewel de uitspraak van Jezus, die in Joh. 10: 34 vermeld wordt, deels betrekking heeft op het apologetisch gebruik, kunnen wij die hier toch niet vermelden. De Joden beschuldigden Jezus ervan, dat Hij zich tot God gemaakt had, dat wil zeggen dat Hij zich de naam van God had toegeëigend, wat de mens niet geoorloofd is. In de wet (Ps. 82: 6) ligt het zwaarwegendste argument tegen jullie mening, (jullie) die stellen, dat het de mens niet geoorloofd is zich God te noemen, zo betoogt Jezus; want ouk estin gegrammenon en tòi nomói humón' hoti egó eipa iheoi este (is er niet geschreven in uw wet: Ik heb gezegd, gij zijt goden)⁹; Jullie echter, zo zegt Jezus, beschuldigen Mij van een misdaad, omdat Ik Mijzelf Zoon van God heb genoemd. Jullie kunnen mij wegsturen, maar de vraag moet gesteld worden: of een mens zich God kan noemen of niet. Als dat kan, blijven de Heilige Schriften onaangetast; zo niet dan moeten ze afgezworen worden. Maar Jezus stond hen allerm minst toe zover te gaan. Jullie gebruiken zeer vaak deze wet in plaats van de heilige; die Heilige Schriften zelf spreken sommigen aan als Goden; dus is het ofwel geoorloofd om een mens God te noemen, ofwel is het niet geoorloofd tòi nomói (de wet) te gebruiken, die zoiets volbracht heeft.

8. Wij twijfelen, welke lezing in Mattheus wij moeten verkiezen, of het woord hupopodion (voetbank) of liever hupokató (onder). Er bestaan zeer zwaarwegende getuigen voor elk van beide. Lucas heeft met de Septuaginta hupopodion (Ps. no is verloren gegaan in Codex B). Bij Marcus zou ik zeker aan de lezing hupopodion de voorkeur geven. Het maakt in feite niet zo'n groot verschil. - Over het lidwoord ho (de) voor Kurios (Heer) zie Tischendorf. - Bovendien komt hupopodion duidelijk overeen met hadom (voetenbank), welk woord gelezen wordt in de Hebreeuwse tekst.
9. Vergelijk Doepke in de aangehaalde plaats p. 243: "Ebenso die LXX, aber wie liess sich ani amarti elohim attem (ik heb gezegd: U bent God) anders übersetzen?" Door: egó eipa Theoi (este) humeis (ik zei: jullie zijn goden); zelfs met weggelaten pronomina.

Later is er weinig over voor de Israëlieten om te beslissen; want éénstemmig wordt toegevoegd: kai (ei) hè graphè ou dunatai luthènai (en de Schrift kan niet gebroken

worden). De conclusie luidt: het is geoorloofd een mens God te noemen, dus ook Mij, wie jullie zeker menen een echt mens te zijn ." Hierop heeft het verhaal van de verzoeking van de duivel zeker met groter recht betrekking (Mt. 4: 4, Luc. 4: 4)." Jezus heeft steeds dit ene zeer zwaarwegende gegraptai (er is geschreven) tegenover de drie verzoeken gezet. Toen de verzoeker Jezus er toe aanspoorde een wonder te verrichten, te weten dat Hij hongerig voor Zichzelf stenen in broden zou veranderen, antwoordde Hij: gegraptai (Deut.8: 4) ouk ep'artói monói dzèsetai ho anthrópos, all en panti rêmati ekporeuomenói dia stomatos Theou (er is geschreven: de mens zal bij brood alleen niet leven, maar bij alle woord, dat door de mond Gods uitgaat)".

10. A. Kessler, § LIV (in Synt. Rhenferdus p. 585): "Wanneer een uitspraak van het Oude Verbond aangehaald wordt om een of ander dogma in het Nieuwe Testament te bewijzen, is het soms de conclusie zelf, soms verschaft het een afgeleide bewering." Onder de daar genoemde voorbeelden wordt ook Joh. to: 34 gevonden. De conclusie die de zeergeleerde heer hier ziet is: "Als de magistraten met recht Goden genoemd worden zonder godslastering, kon des te meer zonder godslastering Christus Zoon van God genoemd worden. Het eerste is dus ook het laatste." Een zodanige redenering echter, hoe goed op zichzelf ook, had geen enkele waarde tegenover de Farizeërs, die immers resoluut ontkenden, dat Jezus ton Christon (de Christus) was. Als ze Jezus waarlijk voor ton Christon (de Christus) gehouden hadden, hadden ze Hem volstrekt niet beschuldigd van de genoemde misdaad; nu was zoiets echter voor Hem, die die zoals andere mensen, voor hen niets anders dan een mens was, niet mogelijk. Het vraagstuk wordt dus zoals wij al zeiden hiertoe teruggebracht: Kan behalve God iemand God genoemd worden of niet? - Ewald (V. 204): "Niemand bisjetzt Pand darin (in V. F.) das ewige und rein göttliche, ohne von der gnnzenden Luftspiegelung der Umdeutung (Allegorie) verlockt und getuscht zu werden, so tiet und wusste es uberall so treffend anzuwenden als er (J. C.)." In de marge van p. zo worden toegevoegd: die Ellie Mt. 9:13 ... Joh. to: 34 - 36 können als Beispielen hinreichen; und nun auf solche einzelne Beispiele kann es hier ankommen." - Over de betekenis van de woorden hè graphè - luthènai zie Kypk in de aangehaalde plaats I.388.
11. Moge niemand hier van mij eisen een verklaring en bevestiging van het verhaal van Mattheus, dat ik helemaal accepteer en geloof.
12. Wij hebben reeds opgemerkt dat Jezus in het algemeen voldoende woorden gebruikte en niet meer. Hier veronachtzaamt Hij de laatste woorden dzèsetai ho anthrópos (de mens zal leven). Doepke zegt: "Indess konnten diese einfache Worte schwerlich ... anders übertragen werde." Mounier in de aangehaalde plaats p. 1 - 34 bewijst waarlijk het tegenovergestelde. En de Commentaren leren ons dat die woorden niet zo eenvoudig zijn.

Maar Satan heeft geprobeerd Jezus, die zo stevig steunde op de uitspraken van de Heilige Schriften en hen gebruikte als wapens, te overweldigen uitgaande van dat woord zelf van de Heilige Schriften. Werp Uzelf kató (nederwaarts), (apó tou pterugiou tou hierou (van de tinne van de tempel)), hoort Hij het woord van de verzoeker; gegraptai gar hoti tois aggelois autou enteleitai peri sou kai epi cheirón apousin se, mèpote proskopsèis pros lithon ton poda sou (want er is geschreven dat Hij Zijn engelen van U bevelen zal, en dat zij U op de handen zullen nemen, opdat Gij niet te eniger tijd Uw voet aan een steen aanstoot). (Letterlijk Ps. 91:11 uit de Septuaginta, terwijl echter de woorden tou phuladzai se en pasais odois sou'3 (dat zij U bewaren in al Uw wegen) weggelaten zijn, welke woorden niet aangepast konden worden aan de opzet van de Duivel). Maar Jezus sloeg terug met palin gegraptai, ouk ekpeiraseis Kurion ton Theon soul- (er is wederom geschreven: Gij zult de Heere uw God niet verzoeken, Mt. 4: 7, Luc. 4:12).

" Lucas (4: 10) voegt de woorden toe, waarvan wij gezegd hebben dat ze door Mattheus achterwege gelaten zijn. Met recht voegt Doepke (in de aangehaalde plaats p. 213) toe: "wie er (Lucas) häufig die Stellen in einer grössern Ausdehnung citirt, als die übrigen Evangelisten."

Surenhuys verklaart dit palin gegraptai (er is wederom geschreven) met weod ketiv er is wederom (bovendien) geschreven of ha ketiv er is in elk geval (kijk!) geschreven, zeggende (p. 212 van de aanbevelingen en Stelling XV. p. li) dat deze formule gebruikt is, wanneer uit de eerste genoemde plaats de waarheid nog niet voldoende bewezen is, waarlijk uit het volgende zinsdeel, of uit een zekere andere plaats ervan bevestigd moet worden.

Ik zou liever willen zeggen dat palin (wederom) hier correspondeert met de formule kevar neemmar (er is reeds gezegd), de kracht waarvan is, dat in enige andere uitspraak, voorafgaande of volgende in de Heilige Schriften, verzwakt wordt door een uit diezelfde Schriften geciteerde zinsnede van een tegenstander. Vergelijk Sanhedrin fol. 106. Waar Eliëzer en Jozua onderling twisten over de komst van de Messias en de door Eliëzer geciteerde plaatsen Mal. 3: 7, Jes. 31:15, Jer. 4: 1; worden tegengeworpen Jes. 3: 3, Jer. 3:14, Jes. 19:7, Dan. 12:7. Uit deze plaatsen kan tegelijkertijd opgemaakt worden, dat Surenhuys zich vergist had, in het eerste deel van de stelling beschrijvend, dat na shenemar (want er is gezegd) de heilige tekst niet in naam, maar de betekenis ervan aangevoerd werd, waar C. Sepp reeds op gewezen had uithergebruik van het Nieuwe Verbond, vergelijk in de aangehaalde plaats p. 92. Zie echter aangaande de uit de Talmud geciteerde plaats Jost in de aangehaalde plaats II. 44 - 45, opdat tegelijkertijd beoordeeld wordt hoe Jost de plaatsen dikwijls verdraait en misbruikt.

En toch hield de verzoeker niet op, maar toonde Jezus alle rijken en heerschappijen voor slechts één zeer mooie schim van eer. Driemaal zijn de Heilige Schriften Jezus' schild, maar ook zijn wapens; driemaal wordt dit ernstige en plechtige gehoord gegraptai' Kurion ton Theon sou proskunèseis kai autói monói latreuseis (er staat geschreven: De Heere uw God zult gij aanbidden en Hem alleen dienen, Mt. 4:10, Luc. 4: 8). Twee vroegere uitspraken van Jezus zijn ontleend aan hetzelfde hoofdstuk 6 van Deuteronomium: 16 en 13, verder zoals voorafgaand, hebben zij trouw de Alexandrijnse vertaling gevolgd. Driemaal bereiken wij echter in een uitspraak van Jezus het eerste geval, waar, vanwege een zekere oorzaak, de tekst van de Septuaginta door Jezus in het citaat enigzins veranderd is. Terecht vertalen die Deut. 6:13 met Kurion ton Theon sou phobèthèsèi (de Heere uw God zult gij vrezen), (de Codex Alexandrinus heeft proskunèseis, ten onrechte), lezend met het Hebreeuws etyah eloheyka tira (Gij zult de Eeuwige uw God vrezen); maar wat Meyer terecht opmerkt bij deze plaats: dat proskunèseis (gij zult aanbidden) verwijst naar de woorden van de duivel in het voorafgaande zinsdeel. Dat noch Mattheus noch Lucas deze tekstverandering van de Septuaginta verbeterd heeft, maar beiden proskuèseis (gij zult aanbidden) hebben in plaats van phobèthèsèi (gij zult vrezen), is een duidelijke aanwijzing, dat Jezus zo gesproken heeft; tenzij wij aannemen, dat Jezus zo gesproken heeft, wat echter allerm minst duidelijk is, niet alleen wanneer beider citaten onderling vergeleken worden, maar ook omdat beider vertelvolgorde verschillend is. Lucas laat in de parallelplaats 4: 4 de woorden ekporeuomenói dia (uitgaande door) weg, welke Mt. 4: 4 wel heeft. Vervolgens levert, mijns inziens, Mattheus nauwkeuriger dan Lucas een eenvoudige en gave, stijlvolle en niet onafgebroken verhaalvolgorde over.

Dus met betrekking tot de aan te tonen, te verdedigen en onaangetast en vrij van foutieve meningen te bewaren religieuze zaken, zien wij dat Jezus tot zo ver bijna altijd Zijn

toevlucht neemt tot de Heilige Schriften, slechts eenmaal tot het verhaal ervan. Met het oog op deze religieuze zaken zou de leer vermeld kunnen worden over God, over de waarde van de wet, over de Messias, over de verering zelf van God, over de onsterfelijkheid van de ziel en meer of minder over de Sabbath, zoals ook over burgerlijke zaken, die in een theocratische staat, zoals de Joodse was, met de goddelijke wet, waarvandaan ze hun oorsprong claimen, zeer nauw verbonden zijn. Wij zien dat Jezus in deze gevallen de Alexandrijnse vertaling en die kata poda (op de voet) gevolgd heeft. Citaten van deze aard worden niet zo frequent bij Johannes gevonden. En geen wonder. Johannes handelde in een volgorde die afweek van de Synoptici, die Jezus als de Christus aan ons hebben overgeleverd, (Johannes) ons aanduidend dat Jezus werkelijk bestaan heeft en de Christus is, en dat Hij theanthrópov (Godmens) is. Johannes heeft bovendien Jezus er bijna altijd toe gebracht met de Joden te strijden en te twisten, niet over de Messias in het algemeen, maar in welke mate Hij geopenbaard is in de persoon, het leven en de werken van Jezus. Het evangelie van Johannes is geschreven om de tegenstanders te overtuigen, die de waardigheid en het gezag van Jezus betwisten; opdat hij als trouwe aanhanger van Jezus wapens kon smeden, waarmee zij zich tegen tegenstanders konden verdedigen, niet opdat hij hen zou aanlokken en tot Jezus bekeren, schreef Johannes zijn voortreffelijke evangelie. De wijze van schrijven van het Evangelie van Johannes is duidelijk apologetisch, (de wijze) die overal bovenuit steekt en duidt op een tijd van vervaardiging die vroeger is dan de Synoptici, uit welke schoot van de Christenen zelf natuurlijk al mensen voortgekomen waren met te weinig geloof in de ware leer, verschillende en kwaadwillende en schadelijke elementen. 13

13. Vergelijk Schott, Isagoge p. 141; Seiffarth, Special Charakteristik, 1824, p. 39; De Wette, Comm (op Johannes) Ed. 3, voorwoord p. 2; Lücke op Johannes I. p. 217, Ed. 2; Thiersch, Kritik, p. 264; L. Lange,

HOOFDSTUK III

HET APOLOGETISCH OF PARAENETISCH GEBRUIK

Tot nu toe hebben we voorbeelden naar voren gebracht, die leren dat de Farizeeërs Jezus aanvielen over religieuze zaken, dat Hij waarlijk tot het laken van hen en het beschermen van goddelijke zaken altijd terugviel op de Heilige Schriften, naar de Alexandrijnse vertaling waarvan, de enige bron van waarheid, Hij Zich in zo'n situatie wendde. Waar Hij echter moest handelen over zich zelf of Zijn voorganger Johannes, met inachtneming van de zeer heilige goddelijke wil, heeft Hij die Heilige Schriften gebruikt, maar zo angstvallig kata poda (op de voet), als in het polemisch gebruik, deed Hij dat niet bij het apologetisch gebruik. Hier in het bijzijn van Zijn vragen stellende tegenstanders, daar in het bijzijn van Zijn leerlingen, elders in het bijzijn van grote menigten van het volk verdedigde Jezus zich zelf en Zijn handelswijze, maar ook toen nam Hij bijna altijd Zijn toevlucht tot de Heilige Schriften. Soms deed Hij voor eigen nut een beroep op de gewijde geschiedenis. Het is bekend, om zo te zeggen, dat Jezus op zo'n manier het fundament van argumenteren plaatste. Als het niet voorbarig zou zijn om hier al zo'n mening te vormen, zouden we bijna kunnen zeggen, dat Jezus uit Zijn volk te midden van de Israëlieten de eerste is geweest, die als het ware

- Beiträge etc. p. 124. - Lutthardt echter in de aangehaalde plaats p. 229: "Nicht gegen unvolständigen Glauben also, sondern gegen Unglauben müssen wir es (het Evangelie van Johannes) gerichtet nennen." Hij waarschuwt ook, dat Thiersch in zijn laatste boek (die Kirche in Apost. Zeitalter, p. 265 - 267) de eerdere onlangs aangehaalde mening later ingrijpend herzien heeft.

het recht van de geschiedenis (het verhaal) gesanctioneerd heeft, er stemrecht aan toegekend heeft, dat Hij gebruikt heeft in plaats van (het gezag van) de meester en geleerde en zeer de moeite van het horen waard zijnde zaken. Nu echter niets over zoiets, laten wij liever bij de voorbeelden alleen blijven, die de predikingen van Jezus bieden; wij zullen dit op deze manier proberen te doen, dat wij in § 1 handelen over het apologetisch gebruik, dat Jezus gemaakt heeft van de uitspraken van het Oude Verbond, in § 2 over hetzelfde gebruik, maar dan van de gewijde geschiedenis.

§ 1.

Het apologetisch of paraenetisch gebruik van de uitspraken van het Oude Verbond

Johannes, inademend de gelukkige en voorspoedige afloop, die hij reeds lang verwacht had, terwijl de hoop hem lange tijd teleurgesteld had, en nu in de boeien geslagen, vrezend dat een wrede dood hem zou wegrukken vóór zijn redding, die gedurende vele jaren gunstig en gewenst was, zocht een zeker onderpand van zijn hoop. Hij zond twee uit zijn discipelen naar Jezus, die moesten vragen: of die Jezus, van Wie Johannes zelf gezegd had dat Hij de Messias was, die zolang het heil had laten wachten, werkelijk was, die als Messias gekomen zou zijn, of dat daarentegen een ander verwacht moest worden. De vraag werd aan Jezus zelf gericht, bij Wie zelfs geen schijn van ongeloof aangaande de komst van de Messias in het algemeen aanwezig was. De boden kregen antwoord uit Jes. 35: 5, maar niet met de woorden zelf, die daar of in de vertaling aangetroffen worden (Mt. 11: 5,

Luc. 7: 22). Jezus zei, bericht aan Johannes, die dingen die jullie horen en zien: tuphloi anablepousin kai chóloi peropatousin, leproi katharidzontai kai kóphoi akousin (kai) nekroi egeirontai kai ptóchoi euaggelidzontai (de blinden worden ziende en de kreupelen wandelen, de melaatsen worden gereinigd en de doven horen (en) de doden worden opgewekt en de armen wordt het Evangelie verkondigd), woorden die op bijna dezelfde wijze gelezen worden bij Luc. 7: 22-1.

1. Bij Lucas is asundetón (niet verbonden) geciteerd. De woorden in Jes. 35: 5 luiden: tote anoichthèsontai ophthalmoi tuphlón kai óta kóphón anakousontai tote aleitai hós elaphos ho chólos, tranè de estai glóssa mogillalón (5. Alsdan zullen der blinden ogen opengedaan worden en der doven oren zullen geopend worden. 6. Alsdan zal de kreupele springen als een hert, en de tong des stommen zal juichen;).

Om dit bericht te brengen vertrokken de boden. In de ogen van de scharen (tois ochlois), die overal vandaan gestroomd waren, leek deze vraag van Johannes een teken van opperste ongelooft; daarom wendde Jezus Zich, toen de boden vertrokken waren, tot het volk om Johannes vrij te spreken van tès apistias (het ongelooft) in een apologetische redevoeering, waarmee Hij de scharen zelf beschuldigde'. Deze Johannes, zo sprak Jezus, is werkelijk degene, die jullie dachten dat hij was, verblijvend in de woestijn, waarlijk een groot profeet; hij is werkelijk ho aggelos (de bode, engel), over wie Maleachi gezegd heeft (3: 1): idou egó apostelló ton aggelon mou pro prosópou sou hos kataskeuasei tèn hodon sou emprosthen sou (zie, Ik zend Mijn engel voor Uw aangezicht, die Uw weg bereiden zal voor U heen, Mt. 11: 10, Luc. 7: 27). 2.

Met opzet is deze uitspraak van Maleachi zo veranderd; dit kon veilig gebeuren; want de plaats was zeer bekend, en een ieder, zelfs een zeer simpele ziel, zou kunnen opmerken, dat het met opzet veranderd is door een wijze en verstandige. Omdat het volk niet naderde met verdenking opgevat uit dat, wat slechts de profeet, die zij de beloofde ton aggelon (de bode, engel) hadden horen noemen, over Jezus twijfelde, noemde Jezus de plaats zelf van Maleachi, verstandig en wijs de woorden pros prosópou sou (voor zijn aangezicht) invoegend, opdat Hij aantoonde: dat Hij groter was dan Johannes, die, verreweg de mindere van Zijn Meester slechts gezonden was door God vanwege Hem. Hoe sterk deze

2. Ewald in de aangehaalde plaats V. 310 - 313 ziet duidelijk een andere verstrengeling van de context van de rede, waar hij onder andere zegt: "Wirklich war die kurze Antwort Jezus' nicht sehr fähig, auch war sie nicht dazu bestimmt, seinen (Johannes) Zweifel niederzuschlagen."... den zuletzt während seines langen Leidens in ihm sprossenden Zweifel nahm er sicher in den wenigen ihm noch übrigen Tagen nicht zurück."...p. 317. Ik betwijfel ten eerste of dit waar is. Ewald zegt: (p. 311) dat Jezus de vol smart door Johannes geaccepteerde gedachten wijs verborgen had, maar, toen boden gezonden waren, deze (gedachten) in aanwezigheid van de discipelen en andere aanwezigen uitgesproken had.

tekstverandering echter de geesten in verwarring bracht, blijkt daaruit, dat Lucas (7: 27) niet alleen dezelfde aangepaste tekst heeft, maar ook Marcus, (1: 2) die zelfstandig deze plaats gebruikt heeft, zou de indruk hebben kunnen maken hem uit de Heilige Schriften te zoeken, als niet uit de plaats zelf van Marcus zonneklaar zou blijken, dat die uitspraak van Maleachi, met opzet door Jezus veranderd, deze vorm heeft behouden en zo in het geheugen bewaard door Marcus is overgeleverd. Want op welke andere manier zou men de verandering van de woorden van de Septuaginta bij Marcus kunnen verklaren, aan wie de Hebreeuwse tekst geen enkel handvat biedt?1

Wij nemen zelfs ook de aanzienlijke verandering van woorden op bijna die manier waar in de redevoering van Jezus (Mt. 26:31), die de vlucht en ook het verdriet van de discipelen voorzegt, nadat de wrede hand van de tegenstanders hen hun Meester zal hebben ontruikt. De profetie echter, die zeker op Hem betrekking heeft, en waar Hij zich waarlijk niet mee verdedigt blijkt door Jezus gegeven te zijn, waarmee ik terecht onderzoek doe tussen plaatsen, die door Jezus voor Zijn apologetisch gebruik aangehaald zijn, (evenwel) eerst moeten mij redenen gegeven worden, voordat ik overga tot de plaats zelf, geciteerd uit het Oude Verbond. Niets is gemakkelijker. Want altijd, wat overal in de historische boeken van het Nieuwe Verbond zeer duidelijk is, zien wij dat Jezus door een zeer grote en vurige liefde voor Zijn discipelen bewogen wordt.

3. Doepke in de aangehaalde plaats p. 217. Indess ist soviel gewiss, dass derjenige....es nicht aus der LXX haben konnte, sondern dass ihm der Hebr. Text selbst vorschweben musste." Op geen enkele wijze, want de citaten van de Evangelisten (ook van Marcus die emprosten sou weglaat) wijken erg veel van de Hebreeuwse tekst af. Ik zou liever willen zeggen - op grond van een conjectuur (in de Septuaginta) waarvoor Mounier mij deels een handgreep heeft gegeven, in de aangehaalde plaats p. 84 - dat Jezus, verlangend de uitspraak van de profeet Maleachi te veranderen op de manier waarop hij het deed, voor zich uitgekozen had woorden uit Ex. 23: 20: kai idou egó apostelló ton aggelon mou pro prosopou sou (En zie, Ik zend een engel van Mij voor uw aangezicht). Misschien is kataskeuasei (hij zal bereiden), pinna-h wat bovendien beter is, gezegd in plaats van epiblepsetai (hij kijkt naar), (pa-tah, hij wendt zich naar) opdat alle verdenking van Johannes verwijderd zou worden.

Hem, die wij meer dan eens als het ware hoorden klagen, vrezend, dat de discipelen, die voor zo grote prijs gekocht waren en met zo grote zorg bewaard, eens apistoi (ongelovigen) zouden worden en van Hem weg zouden gaan. Vandaar Zijn vermaning in Matt. 26: 41. Hij kan dus met recht zeggen: satan begeerde vurig jullie te verleiden, maar ik heb voor jullie gebeden.

Jezus, die de toekomst voorzag, wilde iedere verdenking door Zijn discipelen verwijderen en de verachting voor Hem, die daarna zou kunnen ontstaan. Daarom heeft Hij de hierboven vermelde vermaningen geuit zowel een aankondiging van toekomstige afvalligheid als de profetie zelf, om hen daardoor duidelijk te maken volgens al dit van boven de juiste maat te houden, en weer, opdat Hij beter begrepen zou worden, een of andere verandering (Mt. 26:31, Mc. 14:27). Het is afgeschreven uit Zach. 8: 7 en het luidt als volgt: patax6 (Septuaginta pataxate, jullie moeten slaan) ton poimena (Septuaginta tous poimenas mou, mijn herders) kai diaskorpisthèson tai (ekspasate, jullie moeten met geweld verwijderen) ta probata tès poimnès (ik zal de herder slaan en de schapen van de kudde zullen verstrooid worden), (de twee laatste woorden ontbreken in de Septuaginta)⁴. Marcus levert ons dezelfde woorden in dezelfde vorm over in Hoofdstuk 14: 27, behalve dan dat hij de laatste twee woorden niet vermeldt.

Johannes heeft op zijn manier deze woorden van de Heer met die van hemzelf verweven.⁵ In het algemeen zou ik kunnen zeggen dat het ons niet overal gegeven wordt om uit het Evangelie van Johannes te oordelen over de vorm van de woorden zelf van Jezus. Een discipel, door God van allen het meest bemind, heeft zijn gewoonte gevolgd om zich steeds bezig te houden met de geest, niet met de woorden.

4. De Septuagintavertaling zelf stemt niet overeen met het Hebreeuwse hak ha-ro'eh uteputsin (-et) ha-tson (sla dien Herder, en de schapen zullen verstrooid worden), (woorden) die vertaald moeten worden: patakson ton poimena kai

oiaskorpisrhèsetai ta probata. De formule die Jezus gebruikt heeft, is gegraptai, waaruit blijkt dat deze soms meer betrekking heeft op de betekenis dan op woorden.

5. Zie Joh. 16: 31...hina skorpisthète (dat gij zult verstrooid worden), wat duidelijk riekt naar het woord van Mattheus, afwijkend van de Septuaginta, oiaskorpisthèsetai (zij zullen verstrooid worden).

Johannes biedt ons wat betreft het apologetisch gebruik daarom veel meer, (Johannes) die zijn Heer beschreef, te midden van gevaren, omgeven door tegenstanders van allerlei soort, verstrikt en geërgerd door hen. Moge in het bijzonder Johannes ons in het volgende verhaal leren, dat Jezus de profetieën uit het Oude Verbond geput heeft, waarmee Hij Zich verdedigt en toont dat Zijn eer groter is dan dat Hij gekrenkt kan worden: "Van nu zeg ik het ulieden, eer het geschied is, opdat, wanneer het geschied zal zijn, gij geloven moogt, dat Ik het ben (egó eimi, ik ben)." Zo sprak Jezus de discipelen toe, nadat Hij met hen besproken had, dat de profetie in Hem vervuld zou worden: ho trógón met'emou to artón epèren ep'eme tèn pternan autou (die met Mij het brood eet, heeft tegen Mij zijn verzenen opgeheven), (Joh.13:18), wat Hij vervolgens verklaart met deze woorden eis ex humón paradósei me (één van ulieden zal Mij verraden).

De profetie is ontleend aan Ps. 41: lo de woorden waarvan echter duidelijk op andere wijze en in andere volgorde gelezen worden in de Alexandrijnse vertaling; opdat dat beter doorzien wordt, voegen wij de woorden zelf toe, ho esthíon artous mou emegalunen ep'eme pternismon (die mijn brood at, heeft de verzenen tegen mij grotelijks verheven). Johannes vertaalt deze profetie uit de Hebreeuwse tekst en Griekser dan de Septuaginta. Echter ook vrijer dan hen, alsof er geschreven was: `owkel lechem `immi higdil `alaj `akev (die met mij het brood at, heeft de verzenen tegen mij grotelijks verheven); maar dit 'immi (met mij), met'emou (met mij) was hier noodzakelijk en is een tekstverandering van dien aard, die wij reeds boven hebben opgemerkt opgewekt te zijn door deze en gene oorzaak.⁶ Omdat deze uitspraak echter bij geen van de Synoptici

6. Ik geloof dat deze plaats met opzet zo veranderd is (akhal lachmi, die mijn brood gegeten heeft, in akhal lechem `immi, die brood at met mij). Want niets overtuigt dat wij accepteren dat de discipelen op kosten van Jezus geleefd hebben. Daarom kan ik niet meegaan met Kypke in Observ. Sacr. (Wratislava, 1755) die bij deze plaats op p. 402 zegt: "de zinsneden ho trógón ton artón mou (hij die mijn brood eet) en met'emou (met mij) hebben evenveel waarde en betekenissen beide: hij die mijn brood eet of mijn knecht is." En er kan niet geaccepteerd worden wat dezelfde auteur wil: "dat de herkomst van de wijze van uitdrukken" gezocht moet worden "in de gewoonten van de ouden, waarbij de resten van de tafels van de meesters aan de bedienden en slaven, die echter niet om te eten aan tafel lagen..."

De verandering van de woorden is of door Johannes zelf of door Jezus zelf gemaakt; voorbeelden, door Kypke zelf uit de klassieken aangehaald, bewijzen des te meer, dat het citaat het ondankbaar verraad van een vriend, niet van een knecht, aanduidt. Onder meer over deze zaak; moge het geoorloofd zijn hier toe te voegen aan het voorgaande: dat in de voorbeelden van Kypke (I. p. 401) sprake is van homospondois kai homotrapedzois (medegasten en disgenoten), (uit Dinarchus tegen Demosthenes p.17) en meer van dien aard. Veel beter heeft J. Elsner (Observ. Sacr. in N. F. libros, Utrecht 1720) de ware betekenis van het citaat gevonden. Zie in de aangehaalde plaats op deze plaats I. p. 339. Of waarlijk de woorden uit Mc. 9: so echete en heautois halas (hebt zout in uzelfen), die Elsner vertaalt met: jullie gebruiken het gemeenschappelijk zout, hier betrekking op kunnen hebben, betwijfel ik ten eerste.

wordt aangetroffen, kan ik niet aantonen, of Jezus zelf of Johannes deze tekstverandering heeft ingebracht. Hetzelfde geldt aangaande een andere profetie, door Jezus geciteerd en door Johannes voor ons bewaard, die bovendien niet genoemd wordt bij de Synoptici (Joh. 15: 25). De woorden zijn geciteerd uit Psalm 35:19: emisèsan me dórean (zij hebben Mij zonder oorzaak gehaat), die evenzo veranderd zijn uit hoi misontes me dórean (zij die Mij zonder oorzaak haten), in de vertaling van de woorden sone'ej chinnam (zij die zonder oorzaak haten), en tegelijkertijd verklaren zij, dat door hun oorzaak ongetwijfeld, en niet waarlijk door hun schuld de haat van de Israëlieten jegens Jezus bevorderd is. Jezus hechtte niet zoveel belang aan wat het vijandig gestemde volk over Hem dacht, als aan het goede oordeel van Zijn discipelen, die voor hem waren ho kokkos sinapeós (het mosterdzaad), waarvandaan eens de Gemeente zou te voorschijn komen, die de hele wereld zou vullen en zou omvatten met haar liefde.

Dit is ook de oorzaak, dat Hij niet zo vaak geprobeerd heeft om in het bijzijn van Zijn tegenstanders Zijn persoon en ambt te verdedigen, en dit met name vanuit een of andere uitspraak of profetie van de Heilige Schriften. Want hoe zou Hij over Zijn persoon vanuit de Heilige Schriften kunnen redetwisten met hen, die op duidelijk vreemde wijze haar plachten te anaginóskein (lezen)! Hierdoor was het minder eervol zich aan te passen onder Jezus' bekende hoge morele niveau, onder dat gehele voortreffelijke beeld van Hem, dat wij hebben uitgedrukt in Zijn geschiedenis, waaruit wij concluderen dat Zijn geest en aard geheel, vrij van smet, anamartèton (zonder schuld) is.

In het algemeen te handelen over de Messias; over God, de onsterfelijkheid van de ziel, de ware inachtneming van de Sabbath, dat waarlijk, wat Hij leerde om de Heilige Schriften aan hen te verklaren, kan Hij over Zijn eigen persoon echter op geen enkele wijze; en Hij deed dat niet tenzij zeer zelden. Temidden van Zijn discipelen aanliggend aan de maaltijd kon Hij die profetie, uit Jes. 53: 12, op Zichzelf toepassen: kai meta anomón elogisthè (en met de

overtreders is hij geteld geweest), en waarlijk niet temidden van Farizeeërs (Luc. 22: 37). En zij, die reeds lang in het hart het plan koesterden om Hem te doden, hoe gretig die dit woord aangegrepen kunnen hebben, terwijl

de hele redevoering met betrekking tot dit plan veracht en in de context verontachtzaamd werd! Zo handelden niet Zijn discipelen, die reeds toen zonder twijfel van Hem geleerd hadden het gehele organisme, om het zo maar te noemen, van de Heilige Schriften te beschouwen. Welke profetie Lucas ons meedeelt door Jezus gedaan te zijn, die toont Marcus ons in het verhaal van Jezus' dood, aan het kruis genageld tussen twee lêistas (rovers), (Mc. 15: z8)⁷. In de Hebreeuwse tekst lezen we de woorden veet poshe'im nimnah (en met de overtredders is hij geteld geweest), die de woorden van de Septuaginta vertalen: kai en tois anomois elogisthè. De woordkeuze zelf toont het gebruik van de Alexandrijnse vertaling.

7. Surenhuys verklaart deze plaats bij Mc. 15:28 (waar het feit dat jimneh, zal hij geteld worden, tweemaal voorkomt in plaats van nimnah, werd hij geteld, duidelijk een zetfout is) en verdedigt het gebruik van het woord elogisthè (hij is geteld geweest). Maar de woorden zijn duidelijk ontleend aan de Septuaginta. Uit deze (woorden), die wij van Johannes geleerd hebben en van andere voorbeelden, (en) die bewijzen dat Jezus in Zijn laatste dagen veel profetieën gebruikt heeft, maken wij op dat dit citaat op zijn plaats door Lucas in herinnering gebracht is. Het feit dat de lezing van de Septuaginta en tois anomois elogisthè luidt, maakt geen enkel verschil; en tois betekent hier hetzelfde als meta tón; want beide formuleringen worden bepaald door het werkwoord elogisthè.

Jezus heeft bij het apologetisch gebruik zeer vaak een korte betekenis van vele woorden aangeduid; zo bijvoorbeeld toen Zijn discipelen Hem vroegen, waarom Hij in gelijkenissen met het volk sprak en hen niet de naakte waarheid onthulde, (wat de discipelen verlangden, die gretig de tijd afwachtten, waarin er over goddelijke zaken met allen parrèsia (vrijelijk) gesproken zou worden), heeft Hij hen geantwoord: dia touto en parabolais autois lalō, hoti blepontes ou blepousin, kai akouontes ouk akouousin oude suniousin (daarom spreek Ik tot hen door gelijkenissen, omdat zij ziende niet zien, en horende niet horen noch ook verstaan), (Mt.13: 13, Mc:4: 12, Luc.8: 10). Zij antwoordden zeer zeker met de volgende woorden, die door Mattheus uit Jes. 6: 9 zijn toegevoegd. Opdat niet van alles, wat door Matth.13:13-15. 8 geciteerd wordt, gedacht wordt door Jezus zelf gezegd te zijn; wij menen dat ten minste deze redenen dat tegenspreken:

1. omdat dezelfde woorden bij Joh. 12: 40 gelezen worden, waar het duidelijk is uit de hele context van het verhaal: deze woorden worden niet aan Jezus toegeschreven;
2. omdat het niet Jezus' gewoonte is om, nadat Hij de betekenis van een of andere profetie gegeven had, de woorden zelf van die profetie te herhalen (Vergelijk Mt.11: 5, Joh.13: 18 hierboven vermeld);
3. omdat het in het algemeen als niet passend bij een heldere redenering beschouwd moet worden, dat de woorden zelf de betekenis van de woorden voorgaan;
4. omdat geen enkele andere zo lange geciteerde voorspelling wordt aangetroffen in de predikingen van Jezus;
5. omdat bij Marcus en Lucas, die deze gebeurtenis weliswaar vertellen, dit citaat in de vertelling ervan ontbreekt;

8. Aangaande de beide verzen 14 en 15, waarvan wij zeggen dat ze niet van Jezus zijn, kunnen aangedragen worden A. Kessler in de aangehaalde plaats p. 552, 560; Surenhuys, p. 240 - 242 (waarvan de woorden "anaplèroutai in de tegenwoordige tijd vanwege hina, of hopós plèrothèi" opgemerkt moeten worden). Over vers 13 is Schörtgen in de aangehaalde plaats p. 130; Doepke in de aangehaalde plaats p. 219 - 221; Fockens in de aangehaalde plaats p. 228; Sepp in de aangehaalde plaats p. 152 (die anaplèroutai wil vertalen met: bovendien plèroutai, wat minder waar lijkt, zie Fritzsche bij deze plaats); Mounier in de aangehaalde plaats p. 86 - 91 (die aan het woordje hoti in vers 13 een andere betekenis toekent dan in vers 11, dat slechts dienst doet om de gesproken woorden ten tonele te voeren. Terecht. Meer over de vorm zelf van het citaat op p. 88). Over de aard van de stijl van citeren zie Elsner in de aangehaalde plaats op de plaats I. 66.

6. als Lucas de schrijver is van zowel de Handelingen der Apostelen als van het derde Evangelie, kan hij dan in het verhaal van Jezus de woorden vergeten zijn, die hij zelf uit eigen beweging in de Handelingen (28: 26) vermeldt?

7. omdat een zo bekend citaat, dat zo vaak voorkomt in het Nieuwe Verbond als bijna geen ander, gemakkelijk door Mattheus zelf toegevoegd kan worden;
8. voor het overige hecht Jezus in Zijn apologetische redevoeringen, gehouden tussen de discipelen, nooit zo het volle gewicht aan de letter, als hier gebeurd is;
9. hoort het veel meer bij een Evangelist, om de woorden en daden van Jezus te bevestigen met bestudeerde profetieën (Mt.1: 22, 23; 12: 18-21; 13: 36).

Het leek ons nodig om hier zo uitgebreid op in te gaan, opdat niemand ons deze plaats, die ook voor ons zeer lange tijd een zeer moeilijk crux was, voor de voeten kan werpen, aan zullende vallen onze mening over het apologetisch gebruik, dat Jezus tussen Zijn vrienden gevolgd heeft. Ontbreekt slechts dat Jezus in het genoemde gebruik zulke delen van de Heilige Schriften zo kata poda (op de voet) heeft geciteerd, dat Hij veel meer met

betrekking tot deze plaatsen, wier betekenis Hij Zijn leerlingen duidelijk wilde maken, (plaatsen) die aangeduid moesten worden, (dat) zeer vaak waarlijk één woord, één feit dat boven alle uitstak, voor Hem voldoende was. Hoe onder de Israëlieten, tijdgenoten van Jezus, het grondig onderzoeken van de Heilige Schriften wijd en zijd verspreid was, leert het verhaal van Nathanaël en Philippus in ruime mate. Wegens welke oorzaak Jezus Christus, uit de dood naar het leven teruggeroepen, terecht van Zichzelf meende de verzamelde discipelen duidelijk genoeg toegesproken te hebben, toen Hij zei: *Dei plèròthènai panta ta gegrammena en tói vomói Móuseós kai prophètais kai psalmois pen emou* (dat het alles moest vervuld worden, wat van Mij geschreven is in de Wet van Mozes en de Profeten en Psalmen), (Luc. 24: 44). Zo vatte Hij kort de zeer zwaarwegende betekenis van alle uitgesproken profetieën samen: *hoti houtó gegraptai kai houtós edei pathèin ton Xriston kai anastènai ek nekrón tèi tritèi hèmèrai k.t.l.* (alzo is er geschreven, en alzo moest de Christus lijden, en van de doden opstaan ten derden dage etc.)^{9.a}

9. Slechts aan deze plaatsen refererend kon Doepke zeggen in de aangehaalde plaats p. 52: "Und erst nach seiner Auferstehung wird erzhlr, dass er seinen Jüngern die Weissagungen der Propheten ausgelegt habe, die auf sein Leiden und Sterben Bezug harten." Zeer waar zijn echter de woorden, die een weinig later volgen: "Christus musste also zu ihrer Ueberzeugung aus Moses und den Propheten darthun, dass ein solcher Messias in den Heiligen Schriften selbst verheissen sey."
 - a. Luc.24: 46.

Want Hij wilde altijd door Zijn waardigheid openlijk te verkondigen en door terug te vallen op de Heilige Schriften het geloof van de Zijnen vergroten en verstevigen. Vanwege hun oligopistian (kleingeloof) laakte Hij de twee reizende Emmaüsgangers, die traag van hart, en met klein geloof een onvoldoende vertrouwen stelden in de uitspraken van de profeten en daarom aan Christus zelf, onlangs de dood verduurd, durfden te twijfelen. Jezus beschuldigde Petrus van minder geloof dan gepast, (Petrus) die, ter verdediging van de meester met het zwaard getrokken, Hij terechtwees met deze woorden: *Hè dokeis hoti ou dunamai arti parakalesai ton patera mou;....Pós oun plèròthósìn hai graphai hoti houtó dei genestai* (Of meent gij, dat Ik Mijn Vader nu niet kan bidden?...Hoe zouden dan de Schriften vervuld worden, (die zeggen) dat het alzo geschieden moet?), (Mt. 26: 53, 54).

§ 2

Het apologetisch of paraenetisch gebruik van de gewijde geschiedenis

Wij hebben er boven reeds aan herinnerd dat Jezus de gewijde geschiedenis, waarmee Hij Zichzelf en Zijn handelswijze verdedigde, zeer vaak heeft aangewend, hetgeen wij nu uitgebreider uiteen mogen zetten. Hij heeft zeer zwaarwichtige en buitengewoon uitmuntende mannen van het Oude Verbond aangevoerd als voorbeeld voor Zichzelf, waardoor Hij niet alleen Zijn eigen daden reinigde van iedere verdenking van misdaad, maar ook Zijn leer bevestigde en versterkte. Daardoor wilde Hij ook de tegenstanders van hun kwaadwillendheid afbrengen en Zijn verachte waardigheid aantonen, hina sóthósìn (opdat zij gered zouden worden). Hiertoe kwamen de inwoners van het dorp Nazareth. Bij Zijn terugkeer naar het vaderland beschuldigden burgers Jezus van, naar het schijnt, minder vaderlandsliefde, omdat Hij in andere steden, bijvoorbeeld Kapernaam wonderen had verricht, maar in het vaderland zelf niets van dien aard deed. Zij meenden dus dat Jezus Zijn eigen burgers links liet liggen, of in ieder geval dat zij niet waardig genoeg

gevonden werden, (Jezus) Die immers in vreemde plaatsen, maar echter nog niet thuis Zijn wonderbaarlijke vermogen had getoond (Luc. 4: 25).

Hen die zo riepen berispte Jezus door te verwijzen naar de handelswijze van Elia, de grootste profeet, en met zeer weinig woorden liet Hij zien dat deze zijn eigen vaderland veracht had, dat hij daarentegen het arme buitenland gediend had. In de tijd van de allerslechtste koning Achab namelijk brachten een groot tekort aan water en een daaruit ontstaan gebrek aan graan het ontrouwe volk van Israël in het nauw. Hoewel een vale honger door het hele uitgedroogde land van de Israëlieten waarde, is Elia echter naar niemand gestuurd (epemphthè, hij is gestuurd), tenzij naar de weduwe van Sarepta.¹⁰

Op dezelfde manier heeft Elisa, discipel van Elia, uit vele melaatsen, die in deze tijd verteerd werden door allerafschuwelijkste schurft, niemand genezen behalve de Syrische vreemdeling Naman. Dus op die manier verachtten Elia en Elisa de Israëlieten vanwege hun apistian (ongeloof), waardoor ook Jezus gedwongen werd hen weg te sturen dia tèn apistian autón (door hun ongeloof), (Mt. 13: 51).

Het vermelde verhaal van Elia schept een groot probleem, (het verhaal) waarin de woorden: hote ekleisthè ho ouranos epi etètria kai mènes hex hós egeneto limos megas epi pasan tèn

10. Jezus is ook hier, zoals overigens overal, zo nauwkeurig mogelijk in het verhalen van de geschiedenis zelf, gebruik makend van het woord epemphthè. De Alexandrijnse vertaling luidt (1 Kon. 17:9): Anastèthi kai poreuou eis Sarepta tès Sidonias (C. Sidónos). Lechler in de aangehaalde plaats p. 83o uit een oordeel dat minder waar is aangaande de grondslag van de vergelijking, over de bepaling van tijd en voorkomende zaken in dit verhaal.

gèn (toen de hemel drie jaren en zes maanden gesloten was, zodat er grote hongersnood werd over het gehele land), vermeld worden, die noch in de Alexandrijnse vertaling noch in de Hebreeuwse tekst zo gelezen worden.

Deze heeft de woorden ba-shanah ha-sheleshit (in het derde jaar), die gene goed vertaalt met en tói eniautói tói tritói (in het derde jaar), die echter nooit drie en een halfjaar kunnen betekenen.¹¹

Ik meen niet dat deze woorden door Jezus zelf zijn toegevoegd, die als ze weggelaten worden, vers 26 niet afgescheiden wordt van die woorden pollai chèrai èsan en tais hèmèrais èliou en tói Israèl (er waren vele weduwen in Israël in de dagen van Elia), maar juist veel nauwer ermee verbonden wordt.

Bovendien dragen die woorden niets bij tot het vergroten van de kracht van Jezus' uitspraak, terwijl ze als ze verontachtzaamd worden allen beter voorafgaan. Als wij de woorden van vers 25 en tais hèmèrais èliou en tói Israèl (in de dagen van Elia in Israël) vergelijken met de woorden van vers 27, gezegd door Elisa, epi Elissaiou tou prophètou en tói Israèl (ten tijde van de profeet Elisa in Israël), wordt uit de laatsten opgemaakt, dat Jezus geen zekere bepaalde tijd gewild heeft.

De grondslag van de opgemerkte vergelijking zal zeker duidelijk zijn, dat die tussenzin hote - ten gèn overbodig en nutteloos is, en als daar stilzwijgend aan voorbijgegaan wordt, is er een zeer mooie parallel in de prediking van Jezus tussen de twee verhalen van Elia en Elisa. Een enig verschil in vorm echter, dat er tussenkomt en, door dezelfde herhaling van een ander voorbeeld aan ons verduidelijkt en aantoonst als noodzakelijk, moet gezocht worden in de woorden epemphthè èlias (Elia werd gezonden) en oudeis ekatharisthè ei mè N. ho S. (en geen van hen werd gereinigd dan Naäman de Syriër).

11. Lightfoot zet deze kwestie uitgebreid uiteen bij deze plaats, p. 766: "Moge ik dus zo een onderscheid maken; dat Elia de hemel sloot gedurende drie jaar opdat het niet

zou regenen: zoals in het boek Koningen, en dat het niet regende gedurende drie jaar en zes maanden: zoals de Verlosser, en Jacobus." Verder berekent hij tot het verkrijgen van de juiste berekening van de regentijd: dat er vanaf het einde van de maand Nissan (de tijd van de late regen) tot aan de maand Marchesnan (de maand van de eerste regen) regen was. Toen werden zeer hevige regens verwacht, omdat echter in het tegendeel Elia gedurende drie jaar de hemel afgrendelde. p. 768.

In het vorige voorbeeld is het onderwerp Elia als Redder, in het latere Naäman als Geredde. Het eerste voorbeeld verklaart dat God Jezus niet naar de Nazarethanen wilde sturen, het latere wordt toegevoegd, opdat zij niet zouden proberen zich door deze zelf te verontschuldigen; want Naäman kwam zeilen ekatharisthè (werd gereinigd). Elia verontschuldigt Jezus in het eerste voorbeeld, Naman beschuldigt in het latere de inwoners van Nazareth. Met gepaste korthed, dewelke op die wijze de hele redevoering van Jezus aannam, wordt openlijk aangeduid, dat dit op die wijze door Jezus gezegd had kunnen worden; dat de parenthese echter niets toegevoegd kan hebben, tenzij de kracht van Zijn preek te verminderen en verzwakken. Verder draagt het gebruik van de formulering sarepta tès sidónos (Sarepta-Sidon), (Hebreeuws, 1 Kon.17: 9, tzartatah asher letzidon (Zarfath dat bij Sidon is)), naiman ho suros (z Kon. 5: 20 (na'aman haarammi, Naman de Arameër)), de lezing van de Septuaginta voor zich uit.

Wat wij op deze plaats zien is dat Jezus tegen de aantijgingen van de Nazarethanen gelijkelijk twee voorbeelden heeft gesteld: het een, dat van Zijn kant Zijn handelswijze verklaart, het andere dat van de kant van de luisteraars, hunapistiav (ongeloof) aanklaagt; bijna hetzelfde, maar dan een beetje anders, merken we op in Matt. 12: 38-12 en Luc. 11: 29-32.

Twee historische feiten worden de Farizeeërs, die om een teken vragen, tegenovergesteld, het andere wordt geboden door het verhaal van Jona, die, zoals Elia in het vorige voorbeeld naar de weduwe, door God naar Nineve gestuurd werd; eerder wordt er bij gehouden het verhaal van de Koningin van het Zuiden, die, zoals in het andere voorbeeld Naäman de Syriër naar Elisa, naar Salomo ging, om diens wijsheid te onderzoeken. In een eerder geval was de Israëlitische profeet gezonden naar een behoeftige buitenlandse weduwe en de aan melaatsheid lijdende buitenlandse leider, die om hulp vroeg, is naar de Israëlitische profeet toegegaan; in dit geval werd de Israëlitische profeet naar een buitenlandse stad gestuurd, en ging de buitenlandse koningin, begerig naar wijsheid, naar de koning van de Israëlieten toe.

De grondslag voor de vergelijking wordt in beide gevallen deels bewerkstelligd door de kracht van de tegenstelling; in het eerste: tussen de weduwe, die, hoewel buitenlands, de gestuurde Elia opneemt, en de Nazarethanen, die, hoewel burgers, de gestuurde Jezus niet opnemen; tussen Naäman de Syriër, die, hoewel een buitenlander, naar de profeet Elisa toegaat, en de Nazarethanen, die, hoewel burgers, niet naar Jezus toegaan; in het tweede: tussen de Ninevieten, die, hoewel buitenlanders, naar de gestuurde Jona toegingen en de Farizeeërs, die, hoewel Israëlieten, Jezus niet opnemen; tussen de koningin van het Zuiden, die, hoewel buitenlandse, naar Salomo toegang, om diens wijsheid te beproeven met die bedoeling om hem te overwinnen, maar, hoewel zij overwonnen was hem de eer niet onthield, en de Farizeeërs, die, hoewel Israëlieten, niet naar Jezus toegaan, tenzij om Hem te beproeven en te overwinnen, maar, hoewel zij overwonnen werden, Hem de verdiende eer ontzeggen. - Datgene wat wij hier uiteengezet hebben, verklaart slechts dat Mt. 12: 41, 42 = Luc. 11: 31, 32. De zeer kwellende woorden die voorafgaan, scheppen een groter probleem. In Luc.4 verklaren de verzen 25-27 de voorafgaande verzen 23, 24, zo, dat de handelswijze van Elia (vers 26) antwoordt op het gemompel van de Nazarethanen, die geklaagd hadden: dat Jezus elders wonderen verricht had en waarlijk niet in het vaderland zelf (vers 23); verder toont Naäman (vers 24) naar Elisa gaand (vers

27): "Geen enkele profeet wordt in zijn eigen vaderland geëerd." –

Laten wij nu bekijken waarop Mt. 12: 41, 42 = Luc. 11: 31, 32 betrekking hebben. Vers 41 kan echter op geen enkele wijze slaan op vers 38, omdat daarin de Farizeeërs naar voren gebracht worden als pratend en handelend en vragend om een teken, aan wier handelswijze vers 42 tegenovergesteld wordt, te weten het voorbeeld van de koningin van het Zuiden, die gevraagd had om een teken van wijsheid. En het kan geen betrekking hebben op vers 40, omdat dat slechts de bevestiging van het laatste deel van vers 39 toont, of liever de verklaring, wat blijkt uit *hósper gar* (net als want), (Vergelijk Joh. 5: 4, 26, Mt. 24: 27, 38), voor welke formule bijna overal de kracht van verklaren en bevestigen aanwezig is. Het kan geen betrekking hebben op het eerste deel van vers 39, omdat de woorden van de Farizeeërs gehoord door Jezus herhaald werden. Ze hebben dan noodzakelijkerwijs betrekking op het eerste deel van vers 39, waarvan vers 40 de verklaring is.

Nu bestrijd ik echter, dat op geen enkele wijze het tweede deel van de zinsnede negenendertig bevestigd kan worden met het zinsdeel van 41. Waarom? Het teken zal hem niet gegeven worden (*geneai ponèrai*, boos geslacht), tenzij het teken van Jona, de profeet. Wat was nu dit teken? Als wij kijken naar vers 41, ligt het antwoord klaar: de bekering na de prediking van Jona. Maar *tautèi tòi geneai* (aan dit geslacht) wilde Jezus verder niet dat dit teken gegeven zal worden. Dit echter blijkt uit vers 41; en de Farizeeërs wilden niet zoiets, die, vragend om een *sèmeion* (teken), een of ander wonder verlangden. Jezus, dit woord zelf ontvangend en terugwerpend, kon daaraan verder geen ander idee onderwerpen, wanneer Hij tenminste door de mensen begrepen zou willen worden. Als er geantwoord zou zijn: "dat het teken van waarheid en het kenmerk van goddelijkheid vaststaat, dat, zoals op de prediking van Jona, zo gedrukt was op de hele verschijning van Jezus", zeg ik waarlijk: dat zoiets misschien heel mooi is in onze tijd, maar dat noch de Farizeeërs noch de Ninevieten zo'n verheven gedachte konden bevatten; bovendien moet het zeker een klein teken genoemd worden, dat niet aanschouwd kan worden; want de Farizeeërs begrepen en zagen allerminst dat "kenmerk van goddelijkheid", dat op zichzelf uit het effect van de prediking getoond werd.

Er rest ons dus niets, tenzij wij opperen dat vers 41 betrekking heeft op vers 39, verklaard door vers 40, op deze wijze: de mannen van Nineve zullen op de dag des oordeels opstaan met 12 dit geslacht en zullen dit aanklagen; omdat zij zich bekeerd hadden op de prediking van Jona, gered uit de buik van de walvis, die als het ware dood, tot het leven teruggeroepen werd; de Farizeeërs zullen zich echter niet bekeren op de prediking van Jezus, gered uit het hart 13 der aarde, die dood naar het leven teruggeroepen werd. Laat men niet zeggen, dat de roep van Jona's *sèmeiou* (teken) de oren van de Ninevieten nog niet bereikt had. Dit is gemakkelijker gezegd dan bewezen, omdat wij niet weten hoeveel tijd er verlopen is tussen de eerste en de tweede zending van Jona. Bovendien moet verklaard worden, waar het vandaan komt, dat een buitenlands volk zo gehoorzaam naar Jona's woorden luisterde.

Misschien is vanuit dat *sèmeiòi* (teken) zelf voor Jona zijn profetie ontstaan, want wie zo weinig ijdel was, zo integer, dat hij zelfs met matrozen over zijn leven sprak, werd juist daardoor door hen als profeet beschouwd; hij zelf kwam er toch ook niet openlijk voor uit, waarom hij niet eerder was gekomen, maar zolang getalmd had? Zeg niet dat Marcus dit vers 40 niet heeft, want als u consequent wilt zijn, moet u ook de verzen 41-43 verwerpen, die evenzo bij Marcus ontbreken. Bovendien heeft het verhaal van Marcus 8:11 hier geen betrekking op. Laat er niet verwezen worden naar Lucas, die in andere bewoordingen bijna hetzelfde heeft als Mattheus. Want hij zegt in vers 30 (Hoofdstuk 11): *kathós gar egeneto Iónas sèmeion tois Ninevitis, houtós estai kai ho huíos tou*

anthrópou tèi geneai _ tautèi (Want gelijk Jona voor de Ninevieten een teken geweest is, alzo zal ook de Zoon des mensen zijn voor dit geslacht).

12. Cum, niet contra. Zie Winer in Gramm. p. 337: Auch übersetzen Kühnöl. und BCrus. Mr. zo: 41 meta met Genitivus falsch contra, etc. verg. Wahli Cl. p. 556; Fritzsche bij deze plaats p. 445.
13. Fritzsche verwondert zich erover dat in Mt.12: 4o niet gelezen wordt en tèi koiliai tè s gès, maar en tèi kardiai. Dit kan echter verklaard worden uit Joh. z: 4 aperripsas me eis bathè kardias thalassès. Het hele citaat komt letterlijk uit de Septuaginta, waar Jona (2: 1) gelezen wordt: kai èn Iónas en tèi koiliai tou kètous treis hèmèras kai treis nuktas.

Als hij had willen zeggen: dat Jezus wilde dat de prediking van Jona het teken was, vandaar dat estai (hij zal zijn), want anders moest hij esti (hij is) schrijven, want Jezus had al gepredikt. Maar genoeg nu, misschien te weinig over deze zeer moeilijke plaats, die wij echter uitgebreid moesten behandelen vanwege de hevige aanvallen op de authenticiteit van deze plaats.

Maar toch vermeld ik deze plaats niet met betrekking tot de rede zelf van Jezus, zoals die hier voorkomt. Het lijkt geen enkele twijfel dat de tijdsbepalingen, waarvan hier sprake is, niet onderling in overeenstemming gebracht kunnen worden. Bovendien, en dat zal ook blijken uit het voorafgaande en volgende, citeert Jezus bijna nooit of liever nooit meer dan noodzakelijk. Ik zou vervolgens kunnen zeggen: dat Jezus nooit zekere en bepaalde aantallen in het aanduiden van de toekomst, met één uitzondering, heeft gesteld, niet hierboven en niet hier. Na afweging van dit alles zou ik willen dat de tekst intact gelezen wordt met de bepaling van de tijd, die er is, en daarna vloeit alles voort, terwijl het water ergens beklijft.

Zo snel worden echter de nogal hardnekkige Farizeeërs niet weggedreven van een eenmaal opgevat plan. Laat het verhaal van de blindgeborene (Joh. 9) dit leren, dewelke de volhardende Farizeeërs na altijd dezelfde vragen weer en weer gesteld te hebben uitgeput hebben. Hoewel ze nu teruggedreven zijn, hebben de Farizeeërs in een geschiktere tijd eindelijk jesus hinderlijk geïrriteerd. De verlangde tijd kwam snel. Mattheus vertelt ons (15: 39) dat Jezus, nadat de menigte weggezonden was en het schip afgemeerd was, naar Magdala ging, waar al snel de Farizeeën naar Hem toekwamen, Hem weer om een teken vragend, nu uit de hemel' (Mt. 16:1, Mc. 8: 11).

14. Over Magdala, of Magdda, of Mageda en Dalmanutha, Vergelijk Lightfoot: Decas Chorographica, (voorafgegaan door Marcus p. 551- 556). - Dr. John Kitt, Scripture lands illustrated by a Complete Biblical Atlas, London 1850, plaatst op de kaarten VIII en XII één plaats uit het gebied van een andere. Zie zijn "Remarks" in de index.

Jezus wees hen terug door te zeggen: dat zij zeer wel in staat waren om de tekenen des hemels waar te nemen, dat ze ook de tekenen der tijden konden onderscheiden.

Eindelijk zei Hij: kai sèmeion ou dothèsetai autèi; ei mè to sèmeion tTóna (tou prophètou), (en hun zal geen teken gegeven worden dan het teken van Jona (de profeet)), na welke woorden Hij vertrok. Intussen waren Zijn discipelen, die om voorraad te zoeken bij het schip waren achtergebleven, gearriveerd.

Ongeveer hetzelfde vertelt Marcus (8:11), die in plaats van Magdala heeft eis ta merè Dalmanouta (in de delen van Dalmanutha), dezelfde plaats aanduidend als Mattheus 15. Ook hij vertelt, dat Jezus het schip maar net verlaten had, en hij heeft waarlijk alles niet zo nauwkeurig als Mattheus, gelijkelijk als hij het vroegere verhaal verder heeft weggelaten. Toch deelt ook Marcus ons het antwoord van Jezus mede: ti hè genea autè

dzètei sèmeion; amèn legó humin ei dothèsetai tèi geveai tautèi semeion (Wat begeert dit geslacht een teken? Voorwaar zeg Ik u: zo aan dit geslacht een teken gegeven zal worden). Na dit gezegd te hebben vertrok Jezus. Het moet worden toegegeven, dat Marcus op deze plaats geen enkele melding maakt van Jona; hij vertelt hier echter niets over, omdat Mattheus in het hele verhaal uitvoeriger en nauwkeuriger is, en hier zeker dichter bij de waarheid lijkt te zijn.

Een andere keer beschuldigde Jezus de Joden, en Hij zei dat zij onderdeden voor de Ninevieten, Sodomieten en Gomorrhanen, heidense volken, die niet van de wortel van Abraham stamden (Mt. 11: 21, Luc. 10:13). Jona werd gehoord door de Ninevieten en zij bekeerden zich, gebroken door zijn woorden, huilend en treurig zijnde tot God; of wat beter is, de Koningin van het Zuiden kwam uit eigen beweging om naar de wijsheid van Salomo te luisteren.

15. Omdat Jezus hen een of ander teken uit het binnenste hart van de aarde beloofd had, vroegen de Farizeeën, als het ware spottend, een teken niet ek kardias tès gès, maar apo tou ouranou. Zowel Mattheus als Marcus hebben deze laatste woorden, waarvandaan Lucas ze al minder nauwkeurig ingeweven had in een eerder verhaal.

En zij zullen zich allen in schaamte dompelen, diegenen van de Israëlieten, die ontkenen Hem te horen, (Hij) die groter is dan Jona, wijzer dan de wijste van allen, Salomo. Hij bedreigde Chorazim en Betsaisa en beschouwde deze steden als minder dan Tyrus en Sidon, waarover Jesaja en Jeremia geklaagd hadden en waaraan zij op bevel van God een treurig verderf hadden opgelegd. Hij vergeleek ook Kapernaüm met Sodom en Hij meende dat deze stad slechter was dan die (Mt. u: 21-24, Luc. 10:13).

De Israëlieten van die tijd waren niet alleen slechter dan de volkeren, maar, wat waarlijk verbazingwekkend is, (ze waren) een gelijkend op of slechter volk dan hun vaders. Zij waren waarlijk de zonen van diegenen, die hun profeten hadden gedood, hoewel ze de grafmonumenten van deze bruto vermoorde mannen schitterend hadden opgericht, eerden de kinderen van de moordenaars godvruchtig. Mogen zij terugkomen opdat, .. maar ze zullen niet terugkomen, bezoedeld door schanddadens en hooghartig, maar al te zeer toegewijd aan verleidelijke snootheden, geschonden door allerlei gebreken, zullen zij verder gaan met te doden en te woeden tegen de Profeten en Apostelen zelf, die Jezus naar hen toe zal zenden, zo dat zij, vergetend de hoogste en meest zwaarwegende voorbeelden, die zij treurig genoeg reeds hebben, naar zich toe trekken pan haima dikaion ekchunnomenon epi tès gès apo tou haimatos Abel tou dikaiou heós tou haimatos Zachariou huiou Barachiou, hon ephoneusan metaxu tou naou kai tou thusiastèriou'16. (al het rechtvaardige bloed, dat vergoten is op de aarde, van het bloed van de rechtvaardige Abel af, tot op het bloed van Zacharia, de zoon van Barachia, welke gij gedood hebt tussen de tempel en het altaar), (Mt. 23:33, Luc. 11:49 - 51).

16. Het zal niet nodig zijn nog meer uiteen te zetten over deze zeer belangrijke plaats, omdat in de commentaren reeds zoveel over deze kwestie gezegd is. Het kan echter niet geaccepteerd worden dat Jezus op deze plaats een of andere profetie had willen geven, en nog veel minder dat Mattheus, terugkijkend op een of andere eerdere gebeurtenis, deze woorden tou Barachiou heeft toegevoegd. (De Observ. in N. T. e Flavio Josepho, Leipzig 1755, van Krebs verwijzen deze woorden naar Flavius Josephus de bello Judaico Lib. IV. cap. V, § 4, en leveren over dat Jezus de toekomstige dood geprofeteerd had. Hij poogt echter met een ruime verklaring de moeilijkheden te overwinnen, die zo'n mening hinderen. Zie in de aangehaalde plaats p. 50 en 51; hetzelfde meent Hug, die echter zegt: dat Jezus waarlijk die dood geprofeteerd had, maar omdat Mattheus schreef na de gebeurtenis, plaatste hij hier de tijd aoristus, waar Jezus het futurum gebruikte. Zo meent hij de ruime interpretatie

van Krebs te ontwijken). Zie de bespreking van meningen bij Lang, Bibelw. Bielef. 1857, p. 333; en wat door Muller geschreven is in Stud. u. Krit. 1841.111. - Ik zou stellig kunnen zeggen: dat de woorden, waarover getwist wordt, een reden voor uitleg toegevoegd hebben; dat hier verder gezet wordt tou barachiou (van Barachia) in plaats van de echte naam, met zo'n geheugenfout, als wij aantreffen in Mt. 27: 9, waar Zacharia verward wordt met Jeremia. - Moge de, altijd elegante, mening van Lightfoot hier toegevoegd worden: "Wij bewijzen dat er over Zacharia, de zoon van Jojada, gedood door koning Joas 2 Kron. 24 sprake is met deze redenen. Omdat er geen enkele andere vermoorde Zacharia genoemd wordt, voor deze door Christus openlijk uitgesproken woorden. Wat hier over Zacharias, de vader van de Doper, gezegd wordt, is onzin: en wat over Zacharia, een van de twaalf profeten, gezegd wordt, staat te weinig af van onzin. De moord op Zacharia in onze tempel wordt in goedgekozen bewoordingen vermeld; en daarom, zonder acht te slaan op die, moesten wij een ander zoeken; die wij zeker nergens vonden bij een zekere auteur van een vast geloof?" in de aangehaalde plaats p. 435. Niet moeten veronachtzaamd worden de dingen, waar Lightfoot de aandacht op vestigt op p. 439: Alleen het verlangen naar wraak aangaande Abel en Zacharia wordt vermeld." "Zie, de stem des bloeds van uw broeder roept tot mij", Gen. 4:10. En "Moge de Heere het zien en zoeken", 2 Kron. 24:22. Hieraan kan toegevoegd worden dat Zacharia gezonden was door God onder de Israëlieten als profeet en dat hij daarom hier het beste voorbeeld is, zoals eerder Elia en Jona dat waren.

Wie deze Zacharia was, of een zoon of een kleinzoon van Jojada, waar en waarom hij gedood is leert ons genoegzaam het verhaal verteld in 2 Kron. 24: 22. Mattheus geeft ons een groter probleem dan Lucas, in dit verhaal dat ons medegedeeld moet worden, omdat die woorden huiou Barachiou (zoon van Barachia) zijn toegevoegd, die Lucas duidelijk weglaat. Op zijn beurt echter brengt hij ook zijn moeilijkheid met zich mee, door de vorm zelf waarin hij het verhaal inkleedt. Want de woorden, die Mattheus als door Jezus zelf gezegd overlevert, geeft Lucas weer in de vorm van een van Jezus afkomstig citaat, als volgt: Dia touw kai hē sophia tou Theou eipe' Apostelló eis autous profētas k.t.l. (Waarom ook de wijsheid Gods zegt: Ik zal profeten en apostelen tot hen zenden etc.).

De vraag is, wat de woorden hē sophia tou Theou (de wijsheid Gods) betekenen; er was namelijk een boek, dat zo getiteld was, en dat goed bekend was in die tijd, maar dat nu verloren is. Als dat waar is, wordt daarvan een nieuw argument verkregen: dat Jezus behalve de canonische, ook andere boeken geciteerd heeft. Ewald en Bleek¹⁷ wilden dit met vele anderen. Er kan echter op geen enkele wijze bewezen worden dat zo'n boek ooit bestaan heeft. Er zijn wel sommige boeken, ook bij de oudere Joden, die met de titel chokmat pe-aleff (wijsheid van N.N.) aangeduid worden. Geen enkele Joodse schrijver heeft echter gedurfd een boek te publiceren onder deze titel. Als wij kijken naar de parallelplaats Matt. 23: 34, moet er in plaats van de woorden hē sophia tou Theou (de wijsheid Gods) gelezen worden egó (ik), welk voornaamwoord Jezus over Zichzelf bezigde; dit wilden De Wette, Meyer (bij de plaats), Ritschl¹⁸, Baur¹⁹ en Hilgenfeld²⁰. Er waren echter mensen die dachten, dat met deze woorden de profetische boeken van het Oude Verbond werden aangeduid²¹.

17. Zie Bleek in Stud. u. Krit. 1853. p. 334, Ewald in het boek: Die drei erste Evangg. p. 329, die zegt dat hier een zeker geschrift geciteerd wordt, dat met de titel hē sophia tou theou (de wijsheid van God) in de vijfde eeuw door N. N. gemaakt is.
18. Ritschl, Evang. Marcions. 1846, die meent dat Lucas de woorden van de eerdere Mattheus vermeld heeft. Vergelijk p. 89; Köstlin, in de aangehaalde plaats p. 163 zegt, dat Lucas aan deze uitspraak de schijn van een profetie had willen toekennen, die niet aanwezig was.
19. Baur, Kritische Untersuchungen liber die Kanonischen Evangg. etc. Tübingen, 1847,

- p. 401.
20. Hilgenfeld, Krit. Untersuch. p. 386 en die Evangg. etc. Leipzig, 1854, p. 190, die Mt. 11: 19 en Luc. 7:35 wilde vergelijken; en het is onzeker, of hij het veronderstelde in plaats van de wijze raad Gods, of in plaats van Jezus zelf.
 21. Volckmar, Ev. Marcions p. 60.
 - b. Dit is een afkorting van peloni almoni, een zeker iemand, N.N.

Wanneer wij echt kijken naar Mattheus, concluderen wij vervolgens: dat Jezus deze woorden gezegd heeft in Zijn eigen naam en op eigen kracht; verder, apostelló (ik zend) en het voornaamwoord pros humas (tot u), (Mt. 23: 24), opgenomen heeft hē sophia tou theou (de wijsheid Gods) met de derde persoon eipe (hij zegt) en het voornaamwoord eis autous (tot hen); verklaren wij deels daaruit, (dat hij) op één lijn stond met Paulus, die in de eerste brief aan de Cor. 2: 7 ook de formulering sophia theou - hēn proórisen ho theos pro tón aiónón eis doxan hēmón (de wijsheid Gods - welke God tevoren verordineerd heeft tot heerlijkheid van ons) gebruikte; deels uit de verhalende aard van Lucas, waardoor hij geleid werd, opdat hij schreef uit de geest van de woorden zelf van Lucas, opdat hij schreef uit de geest van de woorden zelf van Jezus, die het huidige geslacht door overeenkomst van schuld verbonden heeft met hun snode vaderen. Deze overeenkomst heeft Lucas nu bewerkstelligd, omdat de door hem meegedeelde profetie zowel terugkeek als vooruitkeek eis autous (naar hen), (zowel de voorouders als het nageslacht), over wie in het vorige vers (48) sprake was.

Dit moet ook verklaard worden, wat de eerste persoon erbij gehaald had, maar de oorzaak van de aangename verandering, de formulering hē sophia tou Theou (de wijsheid Gods), in plaats waarvan Mattheus de schrijver tón logiόν (van de woorden), egó (ik) biedt. Het is niet geoorloofd en niet nodig hier langer bij stil te staan.

Wij hebben reeds in het bovenstaande het voorbeeld aangestipt van David, genomen uit de gewijde geschiedenis, van David, die de overigens heilige toonbroden opat (Mt. 13: 3-5, Mc. 2: 25, 26, Luc. 6: 3, 4). Tegelijkertijd herinnerde Jezus aan de vergunning, verleend aan de priesters in Lev. 24: 5-9, om op de Sabbath die broden uitte delen in de tempel; met al welke zaken Hij zich verdedigde tegen de aantijgingen van de Joden, geuit jegens Hem en Zijn discipelen, die gemalen gerst aten op de sabbathsdag. Laat het goed opgemerkt worden dat bij de drie Evangelisten artous protheseós (toonbroden) aangetroffen wordt, door middel van welke woorden lechem panim (toonbroden) 1 Sam. 21: 6 vertaald zijn, de bron van het verhaal; terwijl men elders (Ex. 25: 30) of artoi enópioi (toonbroden) hoort, of artou tou prosópou (broden van het gelaat), (Neh. 10: 33, 2 Kron. 4:19). –

Marcus voegt toe epi Abiathar tou archiereós (ten tijde van Abjatar de hogepriester), dat niet met Wetstein en Schleusner vertaald moet worden met: "in de tijd van Abjathar de hogepriester", omdat Abjathar in die tijd nog geen hogepriester was, maar zijn vader Ahimelech (vergelijk 1 Sam.21-22); en niet, zoals in het algemeen gebeurt "onder het hogepriesterschap van Abjathar"; en niet met vele recenteren, die op slechte wijze Surenhuys volgen (1 Thes. 3:9), "in de perikoop van Abjathar", omdat 1. dan de toevoeging tou archiereós overbodig geweest zou zijn; 2. omdat dan een andere woordvolgorde wenselijk zou zijn; 3. omdat het geen enkel houvast biedt, noch uit de context, noch volgens de gewoonte van de Joden, dat wij hier de naam van Abjathar als perikoop vinden. Er moet veeleer geloofd worden, dat Marcus Abjathar gebruikt heeft in plaats van zijn vaders naam, omdat deze al snel gedood werd en deze zodanige man een vriend van David blijkt te zijn geweest, die David nodig had in opperste heiligheid. De woorden moeten verklaard worden met epi Abiathar (ton huiov) tou archiereós = bij Abjathar de zoon van de hogepriester.²²

22. Dat epi Abiathar tou archier geschreven kan worden in plaats van epi Abiathar ton (huion) tou arch. moge blijken uit Winer in de aangehaalde plaats p. 171 en 523. Opdat de afwezigheid van één enkel woord geen moeilijkheid oplevert doe ik een beroep op Joh. 6:71: elege de ton Ioudan Simónos Iskariótèn (En Hij zeide dit van Judas, Simons zoon, Iskariot); Joh. 21:15: Simón Ióna (Simon, Jona's zoon); Hand. 7:16: Emmór tou Suchem (Hemor, de vader van Sichem) etc. Clericus vertaalt bij Hammond (uit de observ. van Elsner I. p. 136): "met betrekking tot de priester Abjathar"; Elsner (vergelijk in de aangehaalde plaats) ontkent terecht dat deze vertaling gestaafd kan worden, (Elsner) die de voorkeur geeft aan "onder het pontificaat van Abjathar" of "in zijn tijd."
- Buiten voorbeelden uit profane schrijvers verwijst hij naar Luc. 3: 2, 4: 27. Fritzsche doet hetzelfde en bewijst dit op dezelfde manier bij deze plaats, waarvan wij zien dat zij zeer belangrijk is, (Fritzsche) die immers veel over deze zaak schrijft, en wat van hem te verwachten was, een nauwkeurig overzicht van de meningen geeft. –
- Hoewel echter de uitmuntende man op p. 74 de mening van Clericus belachelijk maakt, kan hem hier het recht van hoon niet toegekend worden, op grond van de verminkte vertaling, die Clericus geeft. Hij hoont echter terecht hen, die menen dat epi Abiathar betekent en perikopèi Abiathar (in de perikoop Abjathar), war zelfs Surenhuys niet doet.

HOOFDSTUK IV

HET DIDACTISCH GEBRUIK

Voordat wij overgaan tot de geciteerde plaatsen zelf, die hierop betrekking hebben, moeten wij in het kort uitleggen wat wij met dit hoofdstuk willen. Wij zullen nu zien dat Jezus als profeet voortging op het toneel van de Israëlitische wereld. Opdat echter de aard en omvang van Zijn ambt in deze tijd goed duidelijk is, moet bekeken worden hoe de religieuze situatie van het Israëlitische volk in die tijd was. De Mozaïsche wet was tot dan toe de heersende en enige wet, maar slechts bevelend en verbiedend, wat de Rabbijnse maatslagen wilden of dachten. Dezen bonden zich stevig en angstig aan letters in de uitleg van de wet, die zeer dikwijls willekeurig was. Als iemand dus in die tijd de wet met vrucht had willen verklaren, moest aan de ene kant de geest van de wet allerzuiverst door hem aan het licht gebracht worden, aan de andere kant (had de geest van de wet door hem) van de verdraaiing en onreinheden van het Rabbijnisme gezuiverd moeten worden. Daardoor had Jezus een tweevoudige didactische taak, en dit kan opgemaakt worden uit Zijn eigen woorden, die gelezen worden in Mt. to: 19-20. De ware naleving van de wet wordt bevolen in vers 19, en de verdraaiing van de wet door de Farizeeërs wordt in vers 20 verboden.

Er moet niet slechts gehandeld worden over de wet in die tijd. Omdat het volk onderdrukt werd en zich verlaten voelde, wendde het zich over het algemeen tot de profetieën en verlangde hevig naar de Verlosser (moshia) van God; iets wat de Joden nu ook deden. Er moest dus tegelijkertijd gehandeld worden over de ware betekenis van de profetieën, als iemand als een ware geleerde tussen de Israëlieten van die tijd naar voren wilde komen. En Jezus verachtte deze dingen niet, maar zeer vaak zette Hij Zich ertoe ze op juiste wijze te verklaren. Jezus heeft een groot deel van Zijn onderricht over de wet uiteengezet in de Bergrede hetgeen aangetoond zal worden, de citaten waarvan wij snel uit de Mozaïsche wet zullen behandelen, nadat wij hieraan voorafgaande eerst een weinig hebben gezegd over de poluthrullètói (veel besproken) citeerformule, die wij alleen tegenkomen in de Bergrede: èkousate hoti errèthè wis archaiois.¹ (Gij hebt gehoord dat tot de ouden gezegd is:). Tholuck, naar wie wij verwijzen, heeft ons de dankbare taak van het geven van de exegesen van de geschiedenis ontnomen.

De uitleggers hebben zich voornamelijk in twee groepen gesplitst, die Kypke² fijntjes als volgt aanduidt: sommigen vertalen: wat gezegd is bij de ouden, anderen: wat gezegd is door de ouden. Kypke² zelf verdedigt de laatste vertaling tegenover Spanheim³, de beschermheer van de eerste.

De argumenten echter, waarmee hij de twijfels ervan (de eerste vertaling) wil verzwakken, hebben te weinig waarde, omdat hij ter ondersteuning van zijn mening, die Spanheim³ trachtte te breken uitgaande van het grammatisch gebruik van het Nieuwe Verbond, voorbeelden uit de profane schrijvers aanvoerde. Wij handelen met Spanheim en de latere Tholuck, errèthè tois archaiois vertalend met "wat gezegd is bij de ouden." Opdat wij niet uitvoeriger zijn dan nodig is, verwijzen wij

1. Vergelijk A. Tholuck, Philol. Theol. Auslegung der Bergpredigt Christi, Hamburg, 1835, tweede editie, p.156 e. v. Dezelfde leert u de lezing errethè of errèthè in de noot op p. 156. - Wat echter de geleerde heer mededeelt over de opmerking hierover van Elsner, heb ik niet aangetroffen in de observ. zelf van Elsner.
2. Kypke, in de aangehaalde plaats I. p. 23 - 24.
3. Spanheim, Dubb. Evangg. dub. 119, p. 3, p. 598, zegt: dat errethè met dativus in het Nieuwe Testament berekent het is tegen iemand gezegd en dat de consructie problematischer is als u vertaalt door de ouden. (Het moet zeker aan een zetfout

toegeschreven worden, dat in de observ. van Kypk de woorden tot de ouden geciteerd worden alsof (ze) van Spanheim (zijn)).

4. Mt.5: 21a.

de lezer, naar het zeer geleerde een zeer uitvoerig geprezen werk van Tholuck, die deze woorden zo verklaarde, dat er voor mensen die na hem kwamen bijna niets toe te voegen overbleef. Aan het woord èkousate (gij hebt gehoord) echter, dat alle aandacht opeist, heeft hij niet die aandacht gegeven, die wij terecht konden verwachten van zo'n man. Baumgarten⁴ zegt over de hele formule: "de aard van de hele-formule lijkt mij niet nauwkeurig genoeg onderzocht te zijn door de uitleggers, die zich meestal wentelen in deze grammaticale kwestie." Zelf gaat hij terug op de verklaringswijze van Schöttgen⁵ en deelt hij niets nieuws mee, tenzij dat hij zich beijvert om de "dativus" die door Tholuck verdedigd wordt te verbinden met de dogmatische redeneringen van Schöttgen. Tholuck, oproepend tot het shema'ta.b (gij hebt gehoord) van de Rabbijnen, verklaart èkousate met gij hebt gehoord (de wet, voorgelezen in de Synagoge). Daarmee verklaart hij de Rabbijnse toevoegingen, die meteen aan de voorgelezen heilige schriften werden toegevoegd. Dit kan nu wel allemaal waar zijn. Maar wat betekent de hele formule in de mond van Jezus?

De hele formule wordt aangeduid: "(Gij) hebt gehoord wat bij de ouden gezegd is." Deze formule komt echter niet overal voor; in vers 31 wordt ze veranderd in de uitdrukking: is gezegd(errèthè).

5. Schöttgen, in de aangehaalde plaats p. 33 verklaart errèthè met ittemar' (er is gezegd) en errèthè tois archaiois door ameru kadmoninu (zij die voor ons kwamen hebben gezegd) = onze voorouders hebben gezegd. Bovendien wordt als volgt beredeneerd dat Jezus egó de gezegd had tegen de Farizeërs: 1e omdat in de verzen zJ en 43 de Rabbijnse toevoeging toegevoegd wordt aan de uitspraak van de wet; 2e omdat Jezus zich allerm minst verzet had tegen de Mozaïsche wet; 3e omdat ittemar slechts overgenomen wordt uit traditie. Baumgarten wil zeker niet hetzelfde; maar in plaats van ameru kadmoninu wil hij dat gelezen wordt ittemar lekadmoninu (er is gezegd tegen hen die voor ons kwamen); op deze manier streeft hij er naar beide betekenissen te verbinden.

Laat de lezer oordelen! Tegelijkertijd, omarmend de mening van Drusus, Lightfoot en anderen, voert hij het woord èkousate terug tot de Synagoge. - De mening van Lightfoot is bijzonder, waarmee hij de hele vorm als volgt vertaalt: door de traditie hebt gijlieden geaccepteerd dat de traditie oud is.

b. Dit is Aramees.

In dit vers, waar de aandacht nog niet op gevestigd is, waar èkousate (gij hebt gehoord) achterwege gelaten wordt, volgen de woorden van de gewijde schrijvers zelf, terwijl er geen woorden van de Rabbijnen toegevoegd zijn. Laat het daarom duidelijk zijn: dat errèthè (is gezegd) op zichzelf in deze redenering betrekking heeft op de woorden zelf van de gewijde schrijvers, en wat meer is, dat egó de (maar ik) niet op die wijze daar tegenovergesteld wordt, waarop dit gebeurd is, waar ze tegenover de woorden èkousate hoti errèthè mis archaiois (gij hebt gehoord dat bij de ouden gezegd is) gesteld worden. Want de verzen 31 en 32 worden verbonden door de - de, zo dat het niet die adversatieve kracht heeft, die men - de of de absoluut geplaatst heeft, zoals in vers 22, 28, 34, 39, 44. Hiervan uitgaande verklaren wij dat errèthè tois archaiois (dat bij de ouden is gezegd) in Jezus' mond betekent: "is gezegd bij de ouden (tijdgenoten van Mozes)", omdat Hij de wet zelf van Mozes wilde aanduiden. De hele formule zou dan moeten betekenen: èkousate ton nomon legein (gij hebt de wet horen spreken). De wet op zichzelf is goed, maar jullie lezen haar niet in haar geheel, veilig voor elke toevoeging; integendeel èkousate (gij hebt gehoord) die wet, natuurlijk de wet die door de Rabbijnen veranderd

en uitgebreid is. Ik geloof dat geen enkel probleem kleeft aan deze mening.

Vervolgens kan verklaard worden, op welke manier de meningen van de Rabbijnen toegevoegd kunnen worden aan de woorden van de Mozaïsche wet; want die woorden èkousan (hebben zij gehoord) de toehoorders, aanwezig bij Jezus, uit de mond van de gewone magistraten, hoewel deze niet geschreven stonden in de wet zelf. In het werkwoord èkousate (gij hebt gehoord) zelf is het object al aanwezig, waar tegenover egó de (maar ik) gesteld kan worden. Want als er in plaats van èkousate (gij hebt gehoord) een of andere uitspraak gesteld zou worden, die hetzelfde betekent, kan gezegd worden: Eipan humin hoti errèthè k.t.l. (zij zeiden aan u dat gezegd is etc.). Aan deze zin kan tegenovergesteld worden egó de legó humin (maar ik zeg u), dat dit de geest van de wet is etc. Deze verklaring zou ook in overeenstemming gebracht kunnen worden met die formule van de Rabbijnen, maar toch zie ik niet waarom dit nodig is. Het zou voldoende voor ons kunnen zijn, als ook de formule, door Jezus gebruikt, dit bewijst, wat wij boven uiteengezet hebben, dat de zeer zuivere geest van de wet in het didactisch gebruik van Jezus verdedigd moest worden, dat aan de andere kant waarlijk de wet gezuiverd moest worden van de bezoedelingen van de Rabbijnen. Dat deze (geest) zich in het licht wilde brengen duidt hij aan met het andere deel van de formule errèthè tois archaiois (wat gezegd is bij de ouden), waarvan het eerste deel èkousate (gij hebt gehoord) vernietiging belooft. Laten wij nu bekijken aan de hand van de voorbeelden, volgend in de-Bergrede, of dit gebeurd is of niets. 6,c

6. Moge het geoorloofd zijn hier een conjectuur toe te voegen, die wij nog niet genoeg hard hebben kunnen maken. Tholuck in de aangehaalde plaats en zo ook Baumgarten in de aangehaalde plaats vragen, waarom tois archaiois gezet is. Hij (Tholuck) verklaart dit door te zeggen: dat Jezus tegelijkertijd heeft willen aanduiden dat de wet verouderd is, men zou bijna kunnen zeggen oud gemaakt is, hetgeen Baumgarten niet wil, en tegenover zijn mening stel ik mijnerzijds Mt. 5:17 - 20. Waar komt echter dat gebruik van de woorden tois archaiois vandaan, en wat betekenen ze eigenlijk? Merk op dat de woorden mis archaiois gebruikt zijn in vers 21, 27, 33; en weggelaten in vers 31, 38, 43. In de eerdere plaatsen werden gedeelten van de Decaloog geciteerd, in deze (plaatsen) gedeelten van de wet buiten de Decaloog. Het kan toch niet gebeuren, dat archaiois of dativus zou zijn in plaats van ablativus (Col. 2:14 (?), zie Winer p. 196), waardoor de plaats aangeduid zou worden, waar die citaten aangetroffen worden; of dativus, waardoor de mensen (zie boven) aangeduid worden, tegen wie (de woorden) tauta ta archata gezegd zijn?

Het staat als een paal boven water, dat na de woorden mis archaiois altijd een of ander gedeelte uit de Decaloog volgt; waar ze daarentegen ontbreken, worden uitspraken buiten de Decaloog vermeld: vers 31 uit Deut. 24:1; vers 38 uit Ex. 21:24, Lev. 24: 20, Deut. 19:21; vers 43 uit Lev. 19:18. Als dit waar is, moet de formule èkousate hoti errèthè tois archaiois vertaald worden als: gijlieden hebt gehoord wat gezegd is in de Oude, zeer oude wet, (bij de ouden, zeer ouden). Het woord archaiois had toen in Jezus' mond dezelfde betekenis, als de woorden ap' archès in Mt. 19: 8 hebben, waar Mozes werd gesteund door bewijzen uit tois archaiois. In dit geval was de Decaloog die archè van de wetgeving, die ta archaia bewerkstelligde.

- c. Hier eindigt het gedrukte gedeelte van het proefschrift nogal abrupt midden in een uitzetting.

STELLINGEN

I

De uitdrukking plèroun (ton) nomon (de wet vervullen), die bij de profane schrijvers niet wordt aangetroffen, betekent in de boeken van het Nieuwe Verbond: de wet terugvoeren tot haar beginselen of haar uiterste.

II

Jezus heeft deemoedig gedragen het gewicht van de wet van Mozes, inzoverre deze afgeleid kan worden uit het materiële beginsel: liefde van God, en het formele beginsel: naastenliefde.

III

Jezus is de beste uitlegger van het Oude Verbond.

IV

Jezus let, als Hij een uitspraak uit het Oude Verbond aanhaalt, zeer goed op de gehele context ervan.

V

Jezus kende goddelijk gezag toe aan de inhoud van de Heilige Boeken, echter niet door het spreken van hun formules, woorden en klanken.

VI

Het is waarschijnlijk dat Jezus Grieks gesproken heeft met het volk.

VII

In het mededelen van metafysische zaken heeft Jezus zeer vaak de methode van het gezag toegepast.

VIII

Er is een zeer degelijk bewijs tegen de Sadduceërs, dat door Jezus aangehaald wordt uit Ex. 3 (Zie Mt. 22:32 = MC. 12: 26 = Luc. 20:27).

IX

Psalm 2 bevat een Messiaanse profetie.

X

Psalm 2 is de grondslag van Jezus' redevoering, die te lezen is in Joh. 5:19-30.

XI

Dikaïosunè betekent overal in het Nieuwe Verbond: integriteit of volmaaktheid van God.

XII

Hierin wordt ook onderscheiden het verschil tussen de verhouding van Jezus tot God en van de mensen tot God, zodat onomwonden gezegd wordt tot het aanduiden van de verhouding van de eerste, ton theon einai (dat God is) of menein en autói (blijft in Zichzelf), of dat Hij einai (is) of menein en tói theói (blijft in God); tot het aanduiden daarentegen van de verhouding van de laatsten, komt dat einai (zijn) of menein en tói theói (blijven in God) nooit voor, tenzij door tussenkomst van Jezus Christus of de Heilige Geest.

XIII

In Joh. 8:58 en 17: 5 is er sprake van het werkelijke voorbestaan van Jezus, sla dit op.

XIV

De formule en einai (in zijn) in het Nieuwe Verbond betekent tou (van de) hetzelfde gezag waard zijn.

XV

De woorden proskunèsantes auton (zij die Hem aanbaden), (Luc. 24: 52) moeten niet uit de tekst geschrapt worden.

XVI

De woorden tou megalou theou (van de grote God), (Tit. 2:13) hebben betrekking op de daaropvolgende woorden Ièsou Christou (Jezus Christus).

XVII

Als een zeker empirisch bewijs, sla dit op, uitgaat van een hypothese, die niet bewezen wordt en niet bewezen kan worden, is het noodzakelijk dat het hele bewijs instort. In ieder geval gaat het onderzoek van de zeer geëerde Scholten, getiteld: de vrije wil, uit van zo'n hypothese.

XVIII

De definitie van vrijheid, die te lezen is in het werk van de zeer geëerde Scholten: de vrije wil, p. 77, is niet geldig; 1. omdat zij steunt op een onbewezen en onwaarschijnlijke hypothese; 2. omdat zij in die veronderstelling, geschikt voor dat doel, samenvalt met dit doel zelf; 3. omdat de definitie zelf in de praktijk opgelost wordt; 4. omdat ze niet bewezen wordt nadat voorbeelden zelf zijn toegevoegd.

XIX

Vrijheid is een woord, dat niet, tenzij door tegenstelling en daarna, verklaard kan worden.

XX

Necessitudo (noodwendigheid) is een onafgebroken reeks van oorzaken en daden. Necessitas (noodzakelijkheid) is een onafgebroken onderbreking van deze reeks. Libertas (vrijheid) is deze reeks hersteld, die bevrijd is van noodzakelijkheid.

XXI

Er kan geen enkele sprake zijn van "inwendige oorzaken van stoornis."

XXII

De ontkenning van het leven is de afwezigheid van het leven, niet de dood; de ontkenning van het licht is de afwezigheid van het licht, niet van duisternis.

XXIII

Waar de schrijvers van het Nieuwe Verbond een zonde voorstellen onder het beeld van dood en schaduw, creëren zij voor zichzelf een positieve toestand, sla dit op.

XXIV

Het partikel hina (opdat) in de boeken van het Nieuwe Verbond wordt niet slechts toegepast epitelikós (vervullend), maar ook ekbatikós (aanvullend) en verklarend.

XXV

Maleachi (engel) en maleak haberit (engel van het verbond) worden beurtelings tegenover elkaar gesteld (Mal. 3:1, 2), die dus beurtelings verschillen van elkaar. Over het eerste wordt gesproken in Mal. 4: 5.

XXVI

Het zijn twee verschillende verhalen, die gelezen worden in Mt. 22: 35-40 en Luc. 10: 25-28.

X

Ho nomikos (de wetgeleerde), waarover Mattheus 22:36 handelt, vraagt met de woorden prôtè entoló (het grote gebod) niet naar een of ander zwaar entolèn (gebod); maar naar een of ander eerste, waarvandaan andere entolai (geboden) afgeleid kunnen worden.

XXVIII

Het voorspelde vindt niet plaats vanwege de voorspelling, en niet vanwege het voorspelde is de voorspelling ervan gebeurd.

XXIX

De profeten waren geen profeten, omdat ze profetieën uitspraken; maar ze spraken profetieën uit, omdat ze profeten waren.

XXX

De profeten hadden aan God de inhoud zelf van het gezicht te danken, aan zichzelf de

uiterlijke vorm, waarin het gehuld werd.

XXXI

De uitlegging van de wet van Mozes was de voornaamste taak van de profeten.

Waarlijk daarom kan Daniel onder de profeten geschaard worden.

XXXII

Jezus had de bedoeling een gemeente te stichten.

XXXIII

Gewijde predikingen vonden met name plaats in homiliais (gezelschappen).

APPENDIX I

Een citaat van Döpke

Op pag. 30 van zijn proefschrift verwijst Van Ronkel naar een werk van Döpke: Hermeneutik der neutestamentliche Schriftsteller uit 1829. In een voetnoot die tot op pag. 31 doorloopt maakt Van Ronkel een aantal kritische opmerkingen over het werk van Döpke. Het gaat nu om de laatste opmerking:

Pag. 183 ta"v besh" in vertitur per "sub clunibus!"

De vertaalde opmerking "Op pag. 183 wordt beshin tav vertaald door "sub dunibus", onder de billen" maakt niet duidelijk wat het bezwaar van Van Ronkel is. Bij Drs S. Elzas werd de associatie met Gen. 24: 2b (zie ook 9) opgeroepen:

"Leg toch uw hand onder mijn heup."

In Nederland was het boek van Döpke niet meer voorhanden, wel in Duitsland. Mevr. Ute Brieger-Naseri van de bibliotheek van de Christian-Albrechts-Universitt zu Kiel was zo vriendelijk mij een scan van de benodigde twee pagina's te sturen. Ik verwijs naar de in het navolgende afgedrukte twee pagina's. Daar wordt verwezen naar het Babylonische Talmudtractaat Sanh. fol. col. 2. Daar was het citaat echter niet te vinden. Ik legde het probleem voor aan mijn oud-docent Hebreeuws dr J. P. Fokkelman, thans te Zutphen, en aan prof. dr W. J. van Bekkum van de Afdeling Talen en Culturen van het Midden-Oosten van de Rijksuniversiteit Groningen. De laatste had ik ontmoet op een bijeenkomst over de universiteitsbibliotheek van Franeker. Hij was de promotor van dr S. van der Poel en zeer geïnteresseerd in Van Ronkel.

Dr. Fokkelman had in Zutphen niet meer de goede naslagwerken bij de hand. Hij sloeg de combinatie van de twee consonanttekens shin tav op in Jastrow, het woordenboek van het rabbijns Hebreeuws en trof daar aan Meg. 25b shin tav eufemistisch voor shat, fundament. Dat leek dr. Fokkelman een goede plaats voor idolen. Hij bood ook nog de associatie met het verhaal (Gen. 31: 34, 35) waar Rachel de terafim verstoppt onder haar kameelzadel - ze worden dus onrein, zodat Laban ze niet kan vinden; ze is zogenaamd ongesteld. De Israëlitische lezer gniffelt hierbij. Dr Fokkelman verwees mij naar prof. dr A. van der Heide van de Universiteit Leiden.

Prof. Van Bekkum had een en ander nagezocht op CD-rom en berichtte dat het citaat te vinden was in het tractaat Megillah 25b uit de Babylonische Talmud. De twee uitgespelde Hebreeuwse letters shin-tav vormen samen het woord shet. Dat komt maar tweemaal voor in de Bijbel (2 Sam. 10: 4 en Jes. 20: 4.b) en betekent zitvlak, achterwerk. De weergave shin-tav bedoelt onplezierig woordgebruik te vermijden in een gewijde tekst. Als Döpke in zijn Duitstalige boek vertaalt met "sub clunibus" dan acht Van Ronkel dit wellicht onjuist, omdat de auteur dan een meervoudsvorm veronderstelt en te kuis

vertaalt. De overgang van Duits naar Latijn doet sterk kuisend en eufemiserend aan. Van Ronkel kent natuurlijk de rabbijnse uitleg. Prof. Van der Heide vond het citaat van Döpke ook in BT Megillah 25bc en vertaalt de Aramese uitdrukking door "Pakje afgodsbeeld en steek hem in je r.t." Het gaat erom in de context, dat een mens niet grof mag zijn, behalve als het om afgoderij gaat. Misschien vindt van Ronkel het "sub" niet precies genoeg (misschien "onder de billen = ga erop zitten). De gangbare opvatting is dat "shin-tav" de letters shin en tav zijn, samen eufemisme voor shet, billen of shat, fondement.

Ik ben alle (hoog)geleerde helpers erkentelijk voor hun uitleg.

- a. Toen nam Hanum Davids knechten en schoor hun baard half af en sneed hun klederen half af, tot aan hun billen; en hij liet hen gaan.
- b. Alzo zal de koning van Assyrië voortdrijven de gevangenen der Egyptenaars, en de Moren, die weggevoerd zullen worden, jongen en ouden, naakt en barvoets en met blote billen, den Egyptenaars tot schaamte.
- c. Te vinden als vertaling in Megillah, M. Simon, The Soncino Press, London (1938) 514 en als tekst en vertaling in Der Babylonische Talmud, L. Goldtschmidr, S. Calvary & Co., Berlin (1899) band drie, 641.

APPENDIX II

Van Ronkel en Kohlbrugge

Het is niet bekend of Van Ronkel Kohlbrugge ooit heeft horen preken of hem ooit heeft ontmoet. In februari 1856 vertrok Van Ronkel uit Vianen naar Utrecht. Op 29 juni 1856 stondDs G. W. van Duyl te Vianen een avondbeurt aan Kohlbrugge af. Die preekte over Gen. 3. Ook op 21 september mocht Kohlbrugge in plaats van Van Duyl preken. Onder het gehoor zouden zich Lutheranen, Remonstranten, Rooms-Katholieken en Joden hebben bevonden.

Van Ronkel heeft degelijk literatuuronderzoek gedaan en blijkt ook het werk van Kohlbrugge "Wozu das alte Testament? te kennen. Hij zegt er op pag. 37 van zijn proefschrift het volgende van:

"Wij zouden over het algemeen kunnen zeggen dat (het boek van) Stier, die wij al genoemd hebben, op het boek van Kohlbrugge in de vorm en indeling van het werk een grote invloed heeft uitgeoefend, hoewel hij hem in deze kwestie niet op de voet gevolgd heeft, was het zeker niet tot schade voor hemzelf. Zoals nu het boek van Kohlbrugge is, zo heeft het meer en grotere verdiensten dan fouten. Ofschoon het sommige geenszins geslaagde delen bevat, het deelt veel meer waardiger zaken mee. Hij vermeldt in de eerste twee delen, (afgeleid uit het Nieuwe Verbond zelf) wat de Joodse tijdgenoten van Jezus over het Oude Verbond dachten; het derde echter laat de leer van Jezus zelf over het Oude Verbond zien (pagina 55-84). En waarlijk niet overal, zoals mij althans blijkt, heerst een gezonde uitleg. Bovendien worden aan Jezus citaten en formuleringen toegeschreven, ofschoon Hij daar in stilte aan voorbij ging (pagina 76). Tenslotte is het leidend beginsel van het hele boek zuiver dogmatisch, niet filologisch."

Van Ronkel is positief over het boek van Kohlbrugge. Dat het beginsel van het boek van Kohlbrugge dogmatisch is, zal wel niemand tegenspreken. De kritiek op pag. 76 wordt nu nader bezien. Van Ronkel heeft de eerste druk van het werk van Kohlbrugge uit 1846 gebruikt. Die was aanvankelijk niet meer beschikbaar voor nader onderzoek. Wel was de

tweede druk uit 1853 in te zien. Enig rekenwerk maakt waarschijnlijk, dat het om pag. 68 uit de tweede druk gaat. Dit is vergelijkbaar met pag. 63-64 uit de Nederlandse vertaling "Waartoe het Oude Testament?" uit 1988. Bij hernieuwd onderzoek bleek de eerste druk in de bibliotheek van de Theologische Universiteit Kampen (Oudestraat) aanwezig te zijn.: Das alte Testament nach seinem wahren Sinne gewirdigt aus den Schriften der Evangelisten und Apostel, Wozu das alte Testament? H. F. Kohlbrugge, Löwenstein, Elberfeld (1846). De bibliothecaris was zo vriendelijk mij pag. 76 toe te sturen in kopie. Pag. 76 wordt hierachter weergegeven.

Verwezen wordt nu naar de punten 1-6 van pag. 63-64 van de genoemde Nederlandse uitgave.

Bij punt 1 gaat het om "Hij, Jezus den Messias." Joh. 10: 24, 25.

24. De Joden dan omringden Hem, en zeiden tot Hem: Hoe lang houdt Gij onze ziel op? Indien Gij de Christus zijt, zeg het ons vrijuit.

25. Jezus antwoordde hun: Ik heb het u gezegd, en gij gelooft het niet. De werken, die Ik doe in den Naam Mijns Vaders, die getuigen van Mij.

Joh. 5:46

46. Want indien gij Mozes geloofdet, zo zoudt gij Mij geloven; want hij heeft van Mij geschreven.

Het woord "Messias" komt in deze teksten niet voor.

Bij punt 5 gaat het om "Hij, de Koning en Heere."

Matth. 7:21, 22

21. Niet een iegelijk, die tot Mij zegt: Heere, Heere! zal ingaan in het Koninkrijk der hemelen, maar die daar doet den wil Mijns Vaders, Die in de hemelen is.

22. Velen zullen te dien dage tot Mij zeggen: Heere, Heere! hebben wij niet in Uw Naam geprofeteerd, en in Uw Naam duivelen uitgeworpen, en in Uw Naam vele krachten gedaan?

Het woord "koning" komt hier niet voor.

Verwezen wordt nu naar punt 6, waar het onderwerp is "Zijn rijk een hemelsch rijk."

42. Jezus zeide tot hen: Hebt gij nooit gelezen in de Schriften: De steen, dien de bouwlieden verworpen hebben, deze is geworden tot een hoofd des hoeks; van den Heere is dit geschied, en het is wonderlijk in onze ogen?

43. Daarom zeg Ik ulieden, dat het Koninkrijk Gods van u zal weggenomen worden, en een volk gegeven, dat zijn vruchten voortbrengt.

Matth. 20: 23

23. En Hij zeide tot hen: Mijn drinkbeker zult gij wel drinken, en met den doop, waarmede Ik gedoopt worde, zult gij gedoopt worden; maar het zitten tot Mijn rechter-, en tot Mijn linker hand, staat bij Mij niet te geven, maar het zal gegeven worden dien het bereid is van Mijn Vader.

Matth.28:18,19

18. En Jezus, bij hen komende, sprak tot hen, zeggende: Mij is gegeven alle macht in hemel en op aarde.

19. Gaat dan henen, onderwijst al de volken, dezelve dopen in den Naam des Vaders, en des Zoons, en des Heiligen Geestes; lerende hen onderhouden alles, wat Ik u geboden heb.

De combinatie "hemels rijk" komt hier niet voor.

Een echte vriend van Kohlbrugge zal de kritische opmerking van Van Ronkel meteen afwijzen. Maar men zal moeten toegeven, dat de bedoelde punten als zodanig in bovenstaande teksten niet voorkomen. Van Ronkel, die filologisch te werk gaat, beziet de teksten anders dan Kohlbrugge.